

THE
PRINCESS OF WALES
SARASWATI BHĀVĀNĀ TEXTS
No. 44
(PART I)

—o—

EDITED BY
GOPI NĀTH KAVIRAJ, M. A.

THE
SŪDRĀCHĀRA SĪROMĀNI
(PART I)

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
Vidya Vilas Press, Benares City.*

1938

Saleable at half of the printed price.

श्रीमत्सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-
विद्वद्वरश्रीशेषपकृष्णनिर्मितः
शूद्राचारशिरोमणिः
राजकीयसंस्कृतपाठशाला—सरस्वतीभवनोपाध्यक्षेण
साहित्याचार्यपदालद्भुतेन श्रीमता नारायण
शास्त्रिखिस्तेशर्मणा संस्कृतः ।

THE
SŪDRĀCHĀRA SIROMANI

BY

S'RI S'E SA K'RISNA.

(PART I)

EDITED WITH INTRODUCTION ETC

By

SAHITYĀCHĀRYA

PANDIT NĀRĀYANA SĀSTRĪ KHISTE,
Assistant Librarian, Govt. Sanskrit College,
Saraswati Bhawana Library, Benares

प्रास्ताविकं किञ्चित् ।

अथाऽयमुपकम्यते महाकवि, महाशान्दिक, धर्मशालमर्मज्ज्वरन्धर,
नैकनिवन्धनिर्मातृश्रीशोपकूपणप्रणीतः शूद्राचाराशिरोमणिरुद्रयि-
त्वा प्रकाशयेत्तुम् । अस्याऽयं प्रथमो भागः पाठकमहोदयानां करकम-
लेष्यायनीकियते ।

अद्यते समुपलभ्यमानेषु शूद्रेतिकर्तव्यताप्रतिपादकेषु धर्मशाल-
निवन्धेषु प्रायः प्रथमोऽयमनुभाविनां तादशनिवन्धान्तराणामुपजीव्यमूल
इति प्रतिभाति । तत्कालिकदरिचरणप्रसूतवर्णवंशावतंस दाक्षिणत्यनरपति
पिलाजीरावसमुद्योजितेनैव विदुपा शेषकूपणेनाऽयं निवन्धो
व्यरचीति तस्य नरपतेर्विषये मुविवेचितर्मैतिद्यं ग्रन्थकर्तुः शेषकृष्णस्य
च विस्तृतमितिहासं, प्रकाश्यमानग्रन्थसमालोचनं शूद्राचारप्रतिपादक
निवन्धान्तरपरिगणनसमालोचने, प्रन्थीयविषयानुकमणिकां चानुपदमेव
मुद्रयिष्यमाणैतद्वन्धद्वितीयभागे विस्तृतायां भूमिकायां निर्दर्शयिष्यागः ।
यावत्समूमिको ग्रन्थस्यास्य द्वितीयभागो न भवति दृष्टगथातिथिस्ताव-
दमुनैव भूमिकाशूल्येन प्रथमभागेन विनोदयन्तु नव्यनिवन्धावलोकनस-
कौतुकानि चेतांसि सन्तो विपश्चित् इति साज्जलिवन्धमभ्यर्थयते—

सरस्वतीभवनम्
काशी—
३१-३-३३,

}

विद्वत्कृपाकामुकः,
नारायणद्याक्षी खिस्ते ।

श्री मत्तर्वतन्मयतन्म

विद्वद्वरश्रीशेषकृष्णनिर्मितः

शूद्राचारशिरोमणिः

अलिकुलकलगीता ॥ कर्णनोचालकर्ण—
श्वलचलनकलोद्यत्तालवाचालिताशः ।
कलितममलकोशं नर्तयनपुष्कराग्रं
दलयतु दुरितोघं श्रीगणाधीश्वरो नः ॥ १ ॥

अस्ति प्रत्यर्थिष्टश्चिपतिवलजलधिप्राशने कुम्भजन्मा
सन्मानार्हद्विजन्मार्चनपरिचरणप्रीणिताशेषदेवः ।
विष्वद्रीचीनकीर्तिस्फुरद्दमरसरिद्वीचिनीचीकृताघ-
प्रोष्ठाघस्फारसंपद्वितरणनिरतः श्रीपिलाजीनृपालः ॥ २ ॥

अशनवसनहेमक्षेमवाजिप्रदानै—
रहरहरुपनीतैर्येन चाऽवालवृद्धम् ।
प्रकटयति जनेषु स्वस्य कामप्रदत्वं
थुतिशतपरिगीतं तीर्थराजः प्रयागः ॥ ३ ॥

तीर्थानां निकरं विधाय विकरं येनाऽमरीणां कराः
स्वैरं दूरदिग्न्तसङ्गतजनैर्दैनैरपि ग्राहिताः ।
आसाद्य प्रथमं त्रिवर्गफलदां वेणीं त्रिवेणीच्छलात्
दृष्टाऽदृष्टपुमर्थसिद्धिमकरोभित्यं करस्थामयम् ॥ ४ ॥
धर्माराधनसादराहितमतिः सन्नीतिरीतिस्थिति-
नित्यं स्वाश्रितपालनैकनिरतो दाताऽवदाताशयः ।
श्रीगोविन्दपदारविन्दनिरतः सत्त्वाधिको मण्डयन्
वर्षतुर्यमजर्यवर्यविदुरो (?) वर्वर्त्ति सर्वोपरि ॥ ५ ॥

धर्मानशेषान्विदुषामसौ मुखा-
दाकर्ण्यं तत्सङ्गरशाङ्किमानसः ।

शूद्रो[पका]रार्थमच्चीकरत्कृती
चतुर्थवर्णोचितधर्मपद्धतिम् ॥ ६ ॥

तदर्थनानुरोधेन कृष्णः शेषनृसिंहजः ।

आलोच्य धर्मशास्त्राणि तनुते शूद्रपद्धतिम् ॥ ७ ॥

तत्र तावच्छूद्रोत्पत्तौ श्रुतिः ‘ब्राह्मणोऽस्य मुख-
मासीद्वाहू राजन्यः कृतः । ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पद्धयां
शूद्रो अजायत्’ इति । अनुस्मृतिश्च—“लोकानां तु
स सृष्टचर्थं मुखबाहूरूपादतः । ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं
च निरवर्त्तयत्” । इति ।

तत्र ब्राह्मणाद्यश्वत्वारो मुख्या वर्णाः ।

यदाह याज्ञवल्क्यः—

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णस्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।

निपेकाद्याः स्मशानान्तास्तेपां वै मंत्रतः कियाः ॥

इति । तत्प्रयोजकं चाह स एव—

सवर्णेभ्यः सवर्णसु जायन्ते हि सजातयः ।

अनिन्द्येषु विवाहेषु पुन्नाः संतानवर्द्धनाः ॥ इति ।

पुत्र इत्यपत्योपलक्षणम् । ‘सवर्णसु विनास्त्वेष
विधिः स्मृत’ इत्युपसंहाराद्विधिवदूढासु लीपु जाताः
सजातयः मातापितृसमानजातीया ब्राह्मणत्वादिजा-
तियोगिनो भवन्तीत्यर्थः । वर्णशब्दशायं ब्राह्मणत्वादि-
जातिचतुष्के स्फृः । सवर्णग्रहणाद्वसवणोत्पन्नानां मू-
र्ढावसित्कादीनां न वर्णत्वम् । सवणोत्पन्नानामपि कुण्ड-
गोलकादीनां वर्णत्वं माभृदिति विनास्त्वित्युक्तम् ।
तेनानूढोत्पन्नानां कुण्डगोलककाननिसहोषपौनर्भवक्षे-
त्रजानां न वर्णत्वम् । अत तजातय इत्यनेन
मातापितृभयसाजात्यमेव लक्षितं तदेवैपां व्यावर्त्यते ।
तेन मातुमात्रसजातीयत्वाभिधानमेपां न व्याहन्यते ।
तथात्वे इप्युभयसाजात्यस्य लक्ष्यस्य तत्राभावात् । अत
एव देवलः—

ब्राह्मणां ब्राह्मणाज्ञातः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

एवं क्षत्रियविट्शूद्रा ज्ञेयाः स्वेभ्यः स्वयोनिजाः ॥

इति । सवर्णेभ्यः सवर्णासूत्पन्ना इत्यर्थे संस्कृत इति संस्कारार्हो मुख्यो ब्राह्मण इत्यर्थः । कथं तर्हि नारदवसिष्ठविश्वामित्रादीनामयोनिजानां ब्राह्मणत्वम् । तेषां सवर्णविज्ञानुत्पन्नत्वात् । मैवम् । न ह्यत्र साक्षात् ब्राह्मणत्वादि लक्ष्यते, वाक्यभेदप्रसङ्गात्, अव्यासेश्च, किन्तु मातापितृसाजात्यमेव । तच्च ब्राह्मणादिजन्ये ब्राह्मणत्वाद्यादाय पर्यवस्थतीत्येतावता तत्र च प्रयोज-कीभूतं सवर्णोत्पन्नत्वं वसिष्ठादेव्यावृत्तं मातापितृसमा-नजातीयतामेव व्यावर्त्तयति । न चैतद्विरुद्धम् । न ह्य-योनिजेषु मातापितृजातीयताऽन्येनाप्याश्रीयते । ब्रा-ह्मणत्वं तु तेषु स्मरणलक्षणमीश्वरानुग्रहप्रयोज्यत्वादा-धुनिकविलक्षणमेव सुवर्णकलशे घटत्वमिव ।

सर्वसंग्राहकं तु षट्कर्मप्रयोजकाभूताऽदृष्टविशे-षोपगृहीतत्वम् । न तु तत्प्रवृत्त्यङ्गम् । अदृष्टादेरतीन्द्रिय-त्वात् । अत एव विज्ञास्वेष विधिः स्मृत इत्युपसंहा-रोऽपि समञ्जसः । एवं विशिष्टसावर्ण्यात्मा मूर्ढावसि-क्तत्वादिरूपश्च विधिर्विज्ञास्वेवेत्यर्थः । तेनाऽविज्ञायां मातृजातीयेऽपि क्षेत्रजे कुण्डादौ च विशिष्टात्मा सा-जात्याविधिर्नेत्यर्थः । वस्तुतस्तु क्षेत्रजेऽपि मातृजाती-

यत्वे प्रमाणभावः । नियोगस्मरणं हि पुत्रत्वं प्राप-
यति न तु जातिमपि । पुत्रत्वमपि न तदाक्षेपकमिति
वक्ष्यते । यदपि नियोगे क्षेत्रप्राधान्यमुच्यते तदपि न
हृद्यम् । ‘ओघवाताहृतं वीजमन्यक्षेत्रे प्रोहती’त्यादि भा-
नवन्यायात् । क्षेत्रिणः सुत इत्यादिवचनात् स्वतन्त्र-
त्वाच्च क्षेत्रिण एव प्राधान्यसम्भवान्न जात्यापत्तिः । न
चैवं धृतराष्ट्रपाण्डवादीनां क्षत्रियत्वाभावे तद्भर्मना-
पत्तिः । शङ्खविष्णुवचनैस्तेपामपि क्षेत्रजातीयधर्माति-
देशात् विज्ञत्वादेविशेषस्य तत्र श्रवणात् ।

व्यभिचारोत्पन्नाश्च तु “शूद्राणां तु सधर्माणः
सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृता” इति तद्वाधनेन शूद्रधर्माण एव
भवन्ति । क्षत्रियत्वप्रसिद्धिस्तु तद्भर्मानुष्ठातृत्वादप्युप-
पन्ना मूर्द्धावसिक्तादिविवेति युक्तं प्रतीमः । न च पुत्र-
त्वे पितृधर्माधिकारे वा सर्वर्णत्वम्, तच्च, पौनर्भवे क्वचि-
द्दसर्वर्णपत्न्याः क्वचिदसर्वर्णसुतस्य वा सर्वर्णत्वेषि तद-
शनात् । किञ्चैपामसर्वर्णत्वमाख्याति देवलः—

द्वितीयेन तु पित्रा यः सर्वर्णायां प्रजायते ।

आरोट इति च ख्यातः शूद्रधर्मा स जातिः ॥

ब्रतहीनास्त्वसंस्कार्याः सर्वर्णस्वपि ये सुताः ।

उत्पादिताः सर्वर्णेन ब्रात्या इति वहिष्कृताः ॥ इति ।

वर्णबाह्या इत्यर्थः ।

बौधायनोऽपि “एतानष्ट विवाहानाहुरेतैः संस्कृ-
ताभिरुत्पन्नास्तज्जातीया भवन्ति नान्ये” इति ।

व्यासोऽपि—

भार्याजाताः समानाः स्युः सङ्कराः स्युरतोऽन्यथा ॥ इति ।

मनुश्च—

शूद्राणां तु सधर्मणः सर्वेऽपध्वंसजा स्मृताः ॥ इति ।

अपध्वंसजा व्यभिचारजाः । एतदेव स्पष्टमाचष्टे मनुः—

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।

सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥

मातुरसवर्णत्वदोषेण विगर्हितान् ।

पितृवर्णान्न्यूनीकृतांस्तान्मातुः सदृशानेवाहुर्न तु
मुख्यमातृजातीयानेव । सादृश्यं च तद्भर्मप्राप्त्यैव ।
एवकारश्च शङ्खादिवाक्यं धर्मप्रापकं न जातिप्रापक-
मिति व्यनक्ति । तथा च स एव—

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते । इति ।

क्षत्रिय इत्यादि नामैव भवति, न तु जातिरि-
त्याह । तथा विश्वम्भरशास्त्रेऽपि—

विप्रान्मूर्धावासिक्तो यः क्षत्रि [त्रायां] यायां क्षत्रियैः

समः । इति समत्वमेवोक्तम् ।

अत्रेदमपराकर्सिद्धान्तसर्वस्वम्—विज्ञापदस्योपलक्षणत्वेन कानीनादीनां पौनर्भवस्य च वर्णत्वमेव । तथा शङ्खवचनान्मूर्ढीवसिक्तादीनां मातृजातीयत्वं वर्णत्वं चेति । शङ्खधरस्तु कुण्डगोलकादीनां सर्वेषामेव व्यभिचारोत्पन्नानामस्ति ब्राह्मणत्वादीति भवति उपनयनाध्यापनादिसंस्कार इत्याह—“नेत्यन्ये” । “वेत्यपरे” । व्यवस्थितविकल्पश्चायम् । बहुशो व्यभिचारदूषितापत्यानां पातित्यान्न संस्कारः । सकृत् स्खलिताया बलादन्येनोपभुक्ताया अनिच्छन्त्या अपत्यानामदुष्टत्वादस्ति संस्कार इति । तदेतत्सर्वं यमस्मृतिविरुद्धम् । यदुक्तम्—

जारजातः सवर्णायां कुण्डो जीवति भर्तरि ।
 मृते गोलकनामा तु जातिहीनौ तथैव तौ ॥
 असवर्णासु नारीषु द्विजैरुत्पादिताश्च ये ।
 परपत्नीषु सर्वासु कुण्डास्ते गोलकाः स्मृताः ॥
 मातृवर्णे च ते प्रोक्ताः पितृवर्णा नव स्मृताः ।
 अविवाह्याः सुतास्तेषां वन्धुभ्यः पितृमातृतः ॥ इति ।
 इदमेव च मिताक्षराकारमेधातिथिप्रभृतयः

प्रतिपन्नाः । अत एव—

कृच्छ्रं सान्तपनं कुर्याद्वित्वा सङ्कीर्णयोनिजम् ।

सूतं हत्वा तु कृच्छ्रं तु कुण्डं गोलकमेव च ॥

इति यमेन प्रतिलोमसममेव कुण्डादिवधे प्राय-
श्चित्तमुक्तम् ।

अत्र विशेषः स्मृतिकौमुद्यामुक्तः । अब्राह्मणोत्प-
न्नयोरेव कुण्डगोलकयोरुपनयनादिसंस्कारनिवृत्तिः न
तु ब्राह्मणाद्वाह्मण्यामुत्पन्नयोरपि तयोः ।

कुण्डो वा गोलको विप्रः सन्ध्योपासनमात्रवित् ।

स्नानभोजनसन्ध्यासु देवेषु स पठेच्चरेत् ॥

एकान्ते कुटये भुक्त्वा सदृशैः सह सङ्गतः

इतिस्मृतेः । विप्रोत्पन्नतया विप्रपदाभिधेययोः कुण्ड-
गोलकयोः सन्ध्यावन्दनाद्युपदेशेनोपनयनाद्यनुज्ञा-
नात् । इदं परमं वचः “कुण्डगोलकावपि यथाहं संस्का-
यौ” इति मिताक्षरोदाहृतं स्मृत्यन्तरम् । स्नानोति । देवालये
स्थित्वा, देवस्नानाद्यवसरेषु बन्दिवद्वर्णकान्पठेत् । एका-
न्ते कुटये कुट्यां वसेदित्येतत्साङ्कर्यपरिहारार्थं नगर-
वासं निषेधतीत्यास्तां विस्तरः । प्रकृतमनुवर्त्तामहे ।
उक्तास्तावत्सवर्णोत्पन्ना वर्णा सुख्याः । तद्वर्माश्च सामा-
न्यतो विशेषतश्चाग्रे प्रपञ्चयिष्यामः । अनुलोमांश्चाह याज्ञ-

चल्कयः—

विश्रान्मूर्धावसित्तको यः क्षत्रियायां विशः लियाम् ।

अन्वष्टुः शूद्रां निपादो जातः पारद्यावोऽपि वा ।

विश्रात् क्षत्रियायां मूर्धावसित्तको भवति । वैश्यायामन्वष्टुः । शूद्रां निपादः । अन्येव च संज्ञान्तरं पारद्यावे इति । यो मत्स्यधाताजीवी प्रतिलोभजन्तव्यवच्छेदेन पारद्यावनिपाद इत्यमङ्गीर्णव्यवहारक्ष । एषु सर्वेषु विज्ञास्वित्येवं सम्बद्ध्यते । एवं च परशुगमस्य ब्राह्मणत्वात् क्षत्रियायामुत्पन्नत्वान्मूर्धावसित्तकत्वेऽपि स्वतपोऽतिशयादीश्वरानुग्रहाद्वा विश्वामित्रादेविव ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणाधर्ममात्रमेव । जातेऽप्तपत्तिनिनृत्ययोगात् । एवं ब्राह्मणादेवरामु तिष्ठु पु क्रमेण जायन्ते । एषामेव देवलादिभिः सर्वर्णादिसंज्ञान्तराण्यपि स्मर्यन्ते । तत्र निपादपारद्यावादिवत्संज्ञाविकल्पो द्रष्टव्यः । तथा—

वैश्याशूद्रोस्तु राजन्यान्माहिष्योद्यो रुतां स्मृतां ।

वैश्यात्तु करणः शूद्रां विज्ञास्वेष विधिः स्मृतः ॥

क्षत्रियस्य द्वावसदर्णविवाहौ । तत्र क्षत्रियाद्वैश्यायां माहिष्यः शूद्रामुग्रः पुत्र इति द्वौ । वैश्यस्येकोऽसर्वर्णाविवाह इति । तस्माच्छूद्रां करणो नाम पुत्रो भवतीत्येकः । एष च सावर्ण्यमूर्धावसित्तादिभेदो वि-

न्नास्वेवोत्पन्नानां वेदितव्यो नान्येषामिति । एतच्च
प्रागेव प्रपञ्चितम् । एवमेते ऽनुलोमाः षट् भवन्ति
तदाह मनुः—

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्धयोः ।

वैश्यस्य वर्णएकस्मिन् षडेते ऽपसदाः स्मृताः ॥

त्रिषु क्षत्रियविट्शूद्रेषु द्वयोः विट्शूद्र्योः ।

एकस्मिन् शूद्रे अपकृष्टाः सदस इत्यपसदाः सु-
रुद्यवर्णेभ्यो ऽपकृष्टा इत्यर्थः ।

प्रतिलोमजानप्याह योगी—

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा ।

शूद्राज्ञातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ।

क्षत्रिया मागधं वैश्या शूद्रात् क्षत्तारमेव च ।

शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ।

ब्राह्मण्यामेकस्यां क्षत्रियविट्शूद्रेभ्यः क्रमेण सूत-
वैदेहचाण्डालाख्यो भवन्ति । तथा वैश्यात् क्षत्रियायां
मागधः, शूद्रात्तु क्षत्रियायां क्षत्ता, वैश्यायां तु शूद्रा-
दायोगव इति षट् प्रतिलोमजाः । तदेवमनुलोमप्रति-
लोमाः सम्भूय द्वादशा भवन्ति ।

अत्र वर्णानुलोमप्रतिलोमेषु तारतम्यमाह देवलः—

तेषां सर्वर्णजाः श्रेष्ठाः श्रेष्ठास्तेभ्यो ऽनुलोमजाः ।

अन्तराला वहिर्वर्णाः पतिताः प्रतिलोमजाः ।

सर्वेभ्यस्तावत्सवर्णजाः श्रेष्ठास्तेभ्योऽन्ये अन्तराला

विजातीयमातापितृजन्या असवर्णा इति यावत् । ते
चाऽनुलोमप्रतिलोमभेदाद् द्विविधाः । तत्राद्या उत्त-
मादधमयोनिसम्भूतत्वात्तेभ्यो जनकेभ्यो ऽन्वक्
मातृसमानधर्मत्वात् किञ्चित् न्यूनाः । द्विती-
यास्तु योन्युत्कर्षं ऽपकृष्टवजिजत्वाद्वर्णवाद्याः पतिता
अधमा इत्यर्थः । पतितत्वाभिधानं सम्पूर्णसंस्कारपरि-
भ्रष्टत्वात् । अमुमेवार्थं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यामाह मनुः—

अनार्यायां समुत्पन्नो व्रात्यणात्तु यद्दृच्छया ।

व्रात्यण्यामप्यनार्यात्तु श्रेयस्त्वं केति चेद्गवेत् ।

जातो नार्यामनार्यायामार्यादायां भवेद् गुणैः ।

जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्य इति निधयः ॥

तात्त्वुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।

वैगुण्याजन्मतः पूर्व उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ इति ।

अनार्योऽपकृष्टः आर्य उत्तमजातिः । यद्दृच्छया
अवुद्धिपूर्वमिति तात्पर्यम् । तात्त्वुभौ अपकृष्टायामुत्तम-
वीजज उत्तमायामपकृष्टवीजजश्चेति । तत्र हेतुः वैगु-
ण्यादित्यादि । जन्मतो योनितः । प्रतिलोमतः प्रा-
तिलोम्यादित्यर्थः । असंस्कार्यावितीपदर्थे नन् । मुख्य-

वर्णपेक्षयेषत् संस्कार्यावित्यर्थः । अनुलोमानां शङ्खेन
मातृधर्माऽतिदेशात् । प्रतिलोमजानां च मनुना शूद्र-
धर्मोपदेशात् । यदाह—

स्वजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः ।

शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वे उपध्वंसजाः समृताः ।

सम्पूर्णस्तु संस्कारो वर्णप्लेवेत्यप्याह स एव ।

सुबीजं चैव सुक्षेत्रं जातं सम्पद्यते यथा ।

तथार्याज्ञात आर्यायां सर्वसंस्कारमर्हति ।

तत्र च षट्कर्माधिकारो ब्राह्मणानामेव ।

ब्राह्मणा ये स्वयोनिस्था ये स्वकर्मस्ववस्थिताः ।

ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्माणि यथाक्रमात् । इति
सनुवचनात् । इतरेषां वयाणां तु यजनाध्ययनदानानि
त्विष्येव कर्माणीत्याद्यग्रे प्रपञ्चयिष्यामः ।

अनुलोमानामपि मातृधर्मा एव भवन्तीत्युक्तम् ।

तथा ये च मातुर्जीत्या उपलक्षिताः स्वयोनिषु प्रसू-
यन्ते तेऽपि सदृशान् स्वसभानधर्माण एव जनयन्ति ।

मातृजात्येति जातेः प्रसवं प्रति कारणत्वासम्भवादुप-
लक्षण एव तृतीया । इदमेव च जातेरुपलक्षणत्वं नाम
यन्त्राऽसत्या अपि स्वप्रयुक्तधर्मप्रयुक्तिमात्रेण व्यक्ते-
रन्यतो व्यवच्छेदकत्वं काकादेरिव । न हि मूर्ढाव-

सिक्तादौ वस्तुतः क्षत्रियतायस्तीत्युक्तं प्रागेव । अथ काकादौ कदाचिन्हेहादिसम्बन्धितया इनुभूते उपलक्षणत्वं द्रष्टव्यम् । क्षत्रियत्वस्य तु मूर्ढावसिक्तादौ कदाऽपि नोपलम्भ इति कथमेतदिति चेत्, सत्यम् । यदपि तत्समवेतत्वेन तज्जोपलब्धम्, तथाऽपि तज्जनकसमवेतत्वाचत्सम्बन्धितया इस्त्येवोपलम्भः । न हि उपलक्षणत्वे उपलक्ष्यसमवेतत्वं साक्षात्सम्बन्धत्वं वा तन्त्रम् । गृहसम्बन्धिवृक्षस्थितकाके तदसम्भवात् । तस्मान्मातुजात्योपलक्षिता मातृसधर्माणोऽपि स्वयोनिपु तावृशानेव जनयन्तीत्यर्थो व्यवतिष्ठते । तथा मूर्ढावसिक्तान्मूर्ढावसिक्तायां विज्ञायां जातस्य मूर्ढावसिक्तधर्मः । एवं माहिष्याद्विष्यपि । ये च प्रवरासु स्त्रस्मादुत्तरासु योनिपु प्रसूयन्ते तेऽपि स्वसदृशा अधमा एवेत्यर्थः । यदा तु मूर्ढावसिक्तादप्यविज्ञायां मूर्ढावसिक्तायां व्यभिचारादुत्पद्यते, तदा ऽपध्वंसजत्वाच्छ्रद्धधर्मतैव । तथा इन्येपामपि प्रतिलोमजानां द्रष्टव्यम् ।

मनुः—

ये द्विजानामपसदा ये वा ऽपध्वंसजाः स्मृताः ।

ते निन्दितैर्वर्त्तयेयुद्विजानामेव कर्मभिः ॥

द्विजानां कर्मभिः द्विजसम्बन्धिशुश्रूपणादि-

भिः । न तु यजनादिभिः । ‘शूद्राणां तु सधर्मण’
इत्युक्तत्वात् ।

अथाऽनुलोमप्रतिलोमधर्माः । तत्रोशनाः—

क्षत्रियाविप्रसंयोगज्जातो मूर्ढ्वसित्ककः ।

राजन्यः क्षत्रधर्मेभ्योऽप्यधिकः स प्रकीर्तितः ॥

आथर्वणक्रियां कुर्वन्नित्यनैभित्तिकीं क्रियाम् ।

अश्वं रथं हस्तिनं वा वाहयेद्दै नृपाज्ञया ॥

सैनापत्यं च भैषज्यं कुर्याजीवेच्च वृत्तिषु ।

नृपायां विप्रतश्चौर्यात्संजातो यो भिषक् स्मृतः ॥

अभिषिक्तनृपस्याज्ञां परिपाल्य तु वन्दकः ।

आयुर्वेदमथाषाङ्गं तत्रोक्तं धर्ममाचरेत् ।

ज्यौतिषं गणितं वाऽपि कायिकीं वृत्तिमाचरेत् ।

नृपायां नृपसंसर्गात्यमादाद् गृहजातकः ॥

सोऽपि क्षत्रिय एव स्यादभिषेके तु गर्हितः ।

शुद्रायां विधिना विप्राज्जातो ह्यम्बष्ट उच्यते ॥

कृष्णाजीवी भवेत्सोऽपि तथैवाज्ञेयनर्तकः ।

नरवाजिगजानां तु चिकित्सा तस्य जीविका ।

अयं ब्राह्मणबीजजोऽपि योन्यपकर्षादपकृष्टो वच-
नाच्च मातृजातर्यिं वैश्यधर्ममात्रं लभते न मुख्यं ब्रा-
ह्मणधर्मं षाट्कर्म्यस्म एवं च यदुक्तम् “अन्याभ्यो

वैश्यजातिभ्यः पट्कर्मस्वधिकः स्मृतः ॥ इति
वासिप्रायनेन, तद्भम्बुलमित्युपेक्ष्यम् ।

वैश्यायां क्षत्रियाज्जातो माहिष्यस्त्वनुलोमजः ।

अष्टाधिकारनिरतश्चतुःपष्टचंगकोविदः ॥

ब्रतवन्धादिकास्तस्य किया स्युः सकलाश्र ताः ।

ज्यौतिषं शाकुनं शास्त्रं स्वरशास्त्रं च जीविका ॥

विभ्वम्भरगाम्ने—

शूद्रां क्षत्रादुग्रजातिर्युद्धशास्त्रादिजीविकः ।

शस्त्रास्त्राभ्यां च कुशलः संय्रामकुशलो भवेत् ॥

अयमेवोग्रो लोके उग्रवर रजपूत इति व्यवहियते ।

शूद्रां जातः सुतो वैश्यात्करणो लिपिलेखकृत् ॥

इत्यनुलोमजाः ।

विग्रायां सुतः क्षत्रात्सूतारव्यो गजवन्धकृत् ।

दमनं तुरगाणां च कुर्यात्तज्जीविनं परम् ।

नृपाढाह्यणकन्यायां विवाहेषु समन्वयात् ।

जातः सूतोऽत्र निर्दिष्टः प्रतिलोमविधिर्द्विजः ॥

वेशाऽनर्हस्तथा चैपां धर्माणामनुवोधकः ।

ब्राह्मण्यां तु सुतो जातो वैश्याद्वैदेहकः स्मृतः ॥

पापाणकाष्ठयोः शिल्पं तस्य जीवनमुत्तमम् ।

सूत्रधार इति लोके ।

चापडालाख्यः सुतो जातो ब्राह्मण्यां शूद्रजन्मतः ।
 जीविनं चौरवध्यानां कर्पर्टीभूषणैः सदा ॥
 सीसमाभरणं तेषां कालायसमथापि वा ।
 वध्रीं कण्ठे समाबध्य झल्लटीं कक्षतोऽपि वा ॥
 स्त्रियपकर्षणं ग्रासे पूर्वाङ्गे परिशुद्धिकम् ।
 नापराहे प्रविष्टोऽपि बहिर्ग्रीमाच्च नैकृते ॥
 पिण्डीभूता भवन्त्यत्र नोचेद्वध्या विशेषतः ।

स्थनुः—

रात्रौ न विचरेयुश्च ग्रासेषु नगरेषु वा ।
 दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिन्हिता राजशासनैः ॥
 वध्यांश्च हन्त्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
 वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥

स्मृत्यन्तरे—

दिवा यदा ते गच्छन्ति नगरं कार्यगौरवात् ।
 सिंबोलेति समुच्चार्यं सकुञ्चद्गात्रशङ्किताः ॥ इति ॥
 वैश्याज्ञातः सुतो यः स मागधः क्षत्रयोषिति ।
 जीवेत्कथाभट्टकैः स राजन्यगुणवर्णनैः ।

स्मृत्यन्तरे—

क्षत्रिया मागधं वैश्याज्ञनयामास वै सुतम् ।
 स बन्दिजन इत्युक्तो ब्रतबन्धविवर्जितः ॥

शूद्रेभ्योऽ भ्याधिकः किञ्चित्स्य जीवनमुच्यते ।

काव्यालङ्कारगद्यादिपद्भाषासु कलाक्षमः ॥

गद्यपद्यानि चित्राणि विशद्गानि महीभृताम् । इति ।

क्षत्रियायां वैद्यजातः क्षत्ता वैत्रघरो भवेत् ॥

प्रतीहारः

शुद्राद्यायोगद्यो वैद्ययायां जातरत्तु सुतो भवेत् ।
जौडगनसे तु—

शालिकाः केचिद्द्रैव जीवनं वन्ननिर्मितम् ।

इनि प्रतिलोमधर्माः ।

अथ सद्वरसद्वराः ।

वैश्वम्भरे—

ये वर्णसद्वराकीर्णिते सद्वर्णिणि अवर्णकाः ।

जीवनं जातिकर्मव जातिमात्रोपजीवनम् ॥

ब्रात्यादिप्रादिप्रपत्न्यामृजुकण्ठः सुतः स्मृतः ।

ब्रात्यश्रोत्तो मनुना—

द्विजातयः सवर्णांसु जनयन्त्यवतारतु यान् ।

तान् साविर्त्तिपरिभ्रष्टान् ब्रात्यानिति विनिर्दिशेत् ॥

ब्रात्यण्णामृजुकण्ठात्तु जात आवर्तकः सुतः ।

आवर्त्तात् द्विजभायांयां कटधानः सुतः स्मृतः ॥

ब्रात्यण्णां कटधानाद्यः पुत्रोऽसौ पुष्पशेखरः ।

एतैस्तु जीवनार्थाय कार्यं विष्णवादिपूजनम् ॥

नृत्यगतिादिवादित्रशङ्खवीणादिवादनम् ।

एतै ऋजुकण्ठावर्त्तककटधानपुष्पशेखरैः ।

अन्यत्र च—

वर्णां हरिहरौ तैश्च गीतगाथाप्रबन्धकैः ।

चरितैर्देशभाषाभिर्गेयन्तज्जीविकाः स्मृताः ॥

लोकाचाराः स्मृतास्तेषां शूद्रधर्मा न हि क्वचित् ।

पुष्पशेखरसंज्ञायां जातो विप्रान्तु यः सुतः ।

स जात्या भोजको नाम सूर्यपूजनजीविकः ।

द्विजोढा भोजकसुता ताभ्यां देवलकः स्मृतः ॥

जात्यैक(?)शाश्वतो ज्ञेयो विष्णुपूजनजीविकः ।

माहिष्यायां द्विजाज्जात आभीरः क्षीरविक्रयी ॥

उद्वाहः सुतो विप्राद्वैदेव्यां व्यभिचारतः ।

स छत्रं धारयेत्कुर्याच्चारीविक्रयणं तथा ॥

ब्राह्मणां वैश्याद्वैदेही ।

विप्रान्निपादाद्यो जातो वैष्टिकः स्कन्धवाहकः ।

विप्रान्नृद्दयां निपादो लोके ‘कहारं’इति प्रसिद्धः ॥

विप्राज्जातस्तु मागध्यां गोप्ता कारागृहस्य सः ।

क्षत्रिणां वैश्यान्मागधी । लोके ‘बन्दीवान्’ इ-

त्युच्यते ।

अम्बष्टायां द्विजाज्जातः पुत्रः कांस्यस्य कर्मकृत् ।
द्विजाद्वैश्यायामम्बष्टः ।

अन्यत्र तु—

कांस्यपात्राणि चित्राणि रचयेज्जीवनाय सः ।

शूद्रधर्मेण सर्वत्र स्थितिरस्य विधीयते । ‘कांसा-
र’ इति प्रसिद्धः ।

उग्रायां यो द्विजाज्जातः कुम्भकारः स उच्यते ।

क्षत्राच्छृद्रायामुग्रा ।

अन्यत्र—

स शूद्राद्धीयते धर्मे घटवन्मृण्मयाद् घटात् ।

ब्रात्यक्षत्रात्सुतो जातः क्षत्रिण्यां शस्त्रजीविकः ॥

जातिविवेके—

ब्रात्यक्षत्रियतः शूद्रयां जातः शूद्रविधानकृत् ।

स कुर्याद्वाजपुत्रांश्च शस्त्राखकुशलान् धनम् ॥

तेभ्यो लव्यात्सवृत्पर्यं स्वधर्ममनुपालयेत् ।

राजगुरुरिति प्रसिद्धः ।

तस्मान्मङ्गः सुतो जातः क्षत्रिण्यां व्यभिचारतः ।

राजां कौतुकमुत्पाद्य नियुद्धेनार्जयेद्धनम् ॥

वैश्याच्छृद्रयामन्यवध्वां जातो वैतालिकाभिधः ।

जीवनं कामशास्त्रेण स्तुत्या वा भाद्रकर्मणा ॥

क्षत्रात्पारशवात्पुन्रः कीनाटस्ताम्रकुटकः ।
 विप्राच्छूद्रचां पारशवी । ‘तास्वेर’ इति ख्यातः ।
 वणिकजनात्तु विप्रायां जातो अन्तःपुरपालकः ॥
 अन्तःपुरस्य गोसा स राज्ञामुदरपुष्टये ।
 सामान्यवनिताः पोष्यास्तासां भाव्याश्च जीविकाः ।
 पण्याङ्गनानां संज्ञां च कुर्यात्सङ्गं तदिच्छ्या ।
 रूपाजीवासु तास्वेवं निशि यः सङ्गतो विटः ।
 स एव तासां प्राणेशो नाऽन्यः कान्तोऽपि तत्पतिः ॥
 शूद्राद्वैश्यायां वणिग्जनः ।
 पारशव्यायां च माहिष्यान्मालाकारः स उच्यते ।
 सूताज्जातस्तु वैदेह्यां सूपकारः स जायते ॥
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैह उच्यते ।
 आयोगवण्यां तु वैदेहाज्जातो मैत्रेयुको भवेत् ॥
 घण्टावादनकृत्प्रातस्तथा मङ्गलगानकृत् ।
 शूद्राद्वैश्यायामायोगवी ।
 अम्बष्टायां तु वैदेहात् जातः स्याद्धरिमेखलः ।
 आयोगव्यां तु करणात्सैरन्ध्रो गन्धकर्मकृत् ॥
 पुष्पचन्दनपण्यादिशृङ्गारैस्तस्य जीविकाः ।
 वैश्यात् शूद्रायां करणः ।
 उग्रायां वै पारशवाज्जाह्निकः पादवेगवान् ।

धावनशालि वारीति प्रसिद्धः ।

शैवः पाशुपतः कथिदास्तुः पतितो यदि ।

तस्माज्जातः शूद्रपत्न्यां पुत्रो भस्माङ्कुरः स्मृतः ।

शिवार्चनं तु तत्कार्यं शिवदायेन जीवितम् ॥

स जटाभस्मधारी च शिवलिङ्गं प्रपूजयेत् ।

ताम्बूलमक्षता द्रव्यं गावः क्षेत्राणि शाकिनी ॥

शिवाय प्राणिभिर्दत्तमन्यत्किमपि भक्तिः ।

चण्डीशन्तदिति ख्यातं तेन तस्येह जीविकाः ॥

उग्रायां क्षेमकः क्षत्रात्प्रतीहारः स उच्यते ।

क्षत्राच्छूद्रायामुग्रा ।

कुशीलवः सुतोऽम्बष्टाद्वैदेह्यां नर्तनादिकृत् ।

विप्रायां वैश्याद्वैदेही ।

निर्मण्डलक आभीराज्जातो इसौ वाणपिच्छकृत् ।

शराणां करपत्रैश्च रचना तस्य जीविका ॥

उग्रायां मागधाज्जातः कुन्तलः इमश्रुकर्मकृत् ।

स नापित इति प्रोक्तः क्षौरकर्मविधानकृत् ॥

क्षत्रियाच्छूद्रायामुग्रः क्षत्रियायां वैश्यान्मागधः ।

इमश्रुकर्त्तनकृच्छैव नखकर्त्तनकोविदः ॥

वृत्त्याऽनया ग्राममध्ये तिष्ठन् वर्णेषु सेवकः ।

नराणां नापितो धूर्त्तः शूद्रेभ्योऽभ्यधिकः स्मृतः ।

मनुः—

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणो न तु संस्कृतः ।
 अपरो नापितः प्रोक्तः शूद्रधर्माऽधिकोऽपि सः । इति ।
 औचनसे नापितशब्दो निरुक्तः । यथा—
 सूतके प्रेतके वाऽपि दीक्षाकाले ऽथ वापनम् ।
 नाभेरुद्धर्वं तु वपनं तस्माज्ञापित उच्यते ।

याज्ञवल्क्यः—

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ।
 वर्तयेच्छलपवृत्या ऽत्र सर्वस्मिन्शल्पशास्त्रवित् ।
 एतस्योपनयनादि सर्वं कार्यं वचनात् । तदाह—शङ्खः—
 क्षत्रियावैश्यानुलोभानन्तरोत्पन्नो यो रथकारस्त-
 स्येज्यादानोपनयनसंरकारकिया अश्वप्रतिष्ठारथसूत्र-
 वास्तुविद्याऽध्ययनवृत्तिता चेति । अत्र भिताक्षरा-
 यामेतदुदाहत्योक्तम् । एवं ब्राह्मणक्षत्रियोत्पन्नमूर्छाव-
 सिक्तमाहिष्याद्यनुलोभसंकरे जात्यन्तराभाव उपनयनादि
 ग्रासिश्च वेदितव्या तयोर्द्विजत्वादिति ।

जातिविवेके—

माहिष्यवनिता सूतं वैदेहाद्यं प्रसूयते ।
 स कायस्थ इति प्रोक्तस्तस्य कर्म विधीयते ॥
 क्षत्रियाद्वैश्यायां माहिष्या । ब्राह्मण्यां वैश्याद्वैदेहकः ।

लिपीनां देशजातानां लेखनं स समाचरेत् ॥
 गणकत्वं विचित्रं च वीजपाटीप्रभेदतः ।
 अधमः शूद्रजातिभ्यः पंचसंस्कारवानसौ ॥
 चातुर्वर्ष्यस्य सेवा हि लिपिलेखनसाधनम् ।
 व्यवसायः शिल्पकर्म तज्जीवनमुदाहृतम् ॥
 शिखा यज्ञोपवीतं च वस्त्रमारक्तमम्भसा ।
 स्पर्शनं देवतानां च कायस्थायो विवर्जयेत् ॥
 जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रब्रज्या मन्त्रसाधनम् ।
 देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि पट् ॥
 मालाकाराच्च शालक्यः करिण्यां मणिरन्धकृत् ।
 मणिहार इति ख्यातः ।
 तस्यैव स्मृत्यन्तरे मंजुरित्यपि संज्ञा ।
 कुलाल्यां शालमलो मङ्गोर्नागवल्यास्तु विक्रयी ॥
 मालाकारात्क्षत्रियायां शिलीन्ध्रो मर्दनक्रियः ।
 हीनः स शूद्रधर्मेभ्यो जीविका इस्याङ्गमर्दनम् ॥
 शिलीन्ध्रात् क्षत्रियायां च कोलहाटी नाम जायते ।
 वहुस्त्वपीति प्रसिद्धः ।
 वैदेहाङ्गूपकार्यायाः पुत्रश्वान्धसिको भवेत् ।
 पाचक इति प्रसिद्धः ।
 वैश्यात्करण्यां यो जातो गोचारी वत्सपालकः ।

नाम छागलकं पुत्रं कटधानादज्जिनत ॥
मञ्जुभार्या स वै लोके अजापाल इति स्मृतः ।

जातीविवेके—

हीनः स शूद्रजातिभ्यः छागलान्न वदेच्च सः ।
छागलाभ्यो धनं जातं तजीविनमिति स्मृतम् ॥
सैरन्ध्रात् क्षेमको लेखे शश्यापालं तु सेवकम् ।
क्षेमकः प्रतिहारी ।

राज्ञां शश्यासंविधाने कुशलस्तेन जीवति ।
कर्मचाण्डालभार्यायां यो जातः पुष्पशेखरात् ॥
स वै मण्डलको नाम शुनां मण्डलपोषकः ।
कर्मचण्डालो वक्ष्यते ।

युगलं शुनकानां स धर्तुं योज्यो महीभृता ।
वादिनीशूद्रसंयोगाजातः स्यन्दोलिकामिधः ॥
चतुर्वर्णविहीनोऽसौ मंजिष्ठारङ्गकारकः ।
तेन रङ्गेण वासांसि चित्राषि रचयेत्सदा ॥
हस्तलेख्यं बिम्बितं च विद्या तद्रंगसाधनम् ।
स एव सौचिकः ख्यातः कर्त्तरीसूचिकर्त्तकः ॥
शूद्रयां निषादः संज्ञे कुकुटं टङ्गशालकः ।
रङ्गशालासु सर्वासु नाटकानां विधायकः ॥
जीवनाद्वा इष्टधातूनामन्त्यजैः समतां ब्रजेत् ।

भागध्यां क्षत्रियाज्ञातो उल्मुको लोहकर्मकृत् ॥

ग्रन्थान्तरे—

स लोहकर्मणा जीवेदुत्तमश्वान्त्यजातितः ।

ब्रह्मक्षत्रियविट्शुद्वर्णेभ्यो हर्नि एव सः ॥

उग्रात्पारशावात्पुत्रो मौःकलिम्तैलिको भुवि ।

रजको वर्णतो हीनः प्रथमश्वान्त्यजेषु च ।

वस्त्रानिर्णेजनं कुर्यादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥

उग्राज्ञातं तु वैदेचो (?)मंजुपं रजकं विदुः ।

क्षत्राच्छूद्रायामुयः, ब्रात्मण्यां वैश्याद्वैदेही ।

वहेदसौ तैलयन्त्रमुत्तमस्त्वन्त्यजातितः ।

जीविकाऽस्य समुहिष्टा शुद्धतैलस्य विक्रयात् ।

तिलहिंसायन्त्ररवाकर्णनात्पापसम्भवः

अतो मौःकलिको नित्यं निर्वास्यो नगराद्वाहिः ।

तथा च स्मृतिः—

तिलयन्त्रेष्टुयन्त्राणां यावच्छब्दः प्रवृत्तते ।

तावत्कर्म न कुर्वति शूद्रान्त्यपतितस्य च ॥

रथकारस्य वनिता साऽयोगवसमागता ।

सूते यं तनयं सोऽपि सृत्रधार इतीरितः ।

जायाऽजीवश्च शैलूपो नाट्यशास्त्रविशारदः ।

जलमण्डपिकादीनि सृत्राणि रचयेत्सदा ॥

वेषविस्मयनृत्यानि वसेत्स नगराद्धहिः ।
 कुरविन्दः कुक्कटक्यां सूतात्पट्टांशुकैरतः ॥
 असावेवान्त्यजातीनां तं धर्मं तु समाचरेत् ।
 वेन्यामार्वत्तकाजजातः सोऽस्वरसूत्रवायकः ॥
 वेन्या नटस्त्री ।
 आसीर्या कुक्कुटापुत्रः सौवीरः कोसटः स्मृतः ।
 स कुर्यात्सर्वजातीनां वासांसि त्वात्मवृत्तये ॥
 तद्वैपरीत्याद्यो जातो नीलीकर्त्ता स कथ्यते ।
 कुन्तलान्मञ्जुभार्यायां संजातो वर्बरः स्मृतः ॥
 पुत्रो मैत्राज्जांघिकायां बन्धुलो मालको भुवि ।
 कैवर्ती पौष्टिकाल्लेभे पांशूलं शणवायकम् ॥
 छागलीमृजुकण्ठाच्च औरभ्रं मेषषालकम् ।
 आवर्तमिंगुभार्यायां क्षेमकादुप्टपालकम् ॥
 रौमिकं देशिका मल्लाद्युक्तं लवणकर्मणि ।
 आयोगव्यां द्विजाज्जातो धिग्वणः कवचादिकृत् ।
 स चर्मणाऽश्वपल्याणं यथाशोभं प्रकल्पयेत् ।
 मोची इति प्रसिद्धः ।
 जज्ञे कारबोलिका तु बैदेहान्मेदेसंज्ञकम् ।
 वित्तेच्छया च स वसेदरण्ये वृक्षपर्वते ।
 गोहुं इति प्रसिद्धः

आयोगवी च कैवत्तं जज्ञे पारशावात्सुतम् ।
 स हीनः सर्वजातिभ्यो जालं स्त्रीकृत्य सर्वदा ॥
 मत्स्यान् जलचरानन्यान् धातयेदात्मवृत्तये ।
 नाव्यं कर्म प्रवहणं नद्यां वर्पसु वाहयेत् ॥
 नदीमुत्तारयेष्टोकांस्तेभ्यश्चेच्छेद्धनं तथा ।
 विघवायां यतेज्ञातः कर्मचण्डाल उच्यते ॥
 वापीकूपादिमृत्कर्मकर्त्ता वा स्पृश्य एव सः ।
 निपादाच्छृद्धपत्न्यां च जातः पुष्करसंज्ञकः ॥
 अन्त्यजानां स सदृशो धर्मेषु विविधेषु च ।
 अरण्यजीवधातेन तद्वृत्तिर्देहपोपणे ॥
 श्येनपापर्दिका तस्य कथिता सद्गिदूपिता ।
 धिग्वण्यां तु निपादात् यश्चर्मकारः स तु सृतः ॥
 स हीनस्त्वंत्यजातिभ्यो जीवनं तस्य चोच्यते ।
 उपानहौ शिरस्त्राणं कुर्यादश्वस्य पाखरान् ॥
 गोचर्मणा महिष्याश्च चर्मणा तस्य जीवनम् ।
 आभीरस्त्री लभेद्देनात्पुत्रं शौण्डिकसंज्ञकम् ॥
 तस्य शौष्कल इत्यपि संज्ञा स्मृत्यन्तरे ।

 असावधम इत्युक्तः सर्वधर्मवहिष्कृतः
 सुरां स कृत्वा विक्रीयात्तेन कुर्याच्च वर्तनम् ।
 कैवत्तीं जांधिकाष्टेभे मंगुष्ठं रजकं विदुः ।

रजक इति संज्ञामात्रम् । धर्मस्त्वन्यत्रोक्ताः ।
 स पाचयेद्दै खटकान् कृत्वा चूर्णं विशेषतः ।
 तद्धनं जीविकार्थाय सोऽपि कुर्यान्निरन्तरम् ॥
 न स्पर्शस्तस्य कर्तव्यः कदाचिदीपि मानवैः ।
 धिग्वणा कुंभकारी तु लेभे चित्रकरं भुवि ॥
 वर्णबाह्यः स विविधचित्रलेखेन जीवति ।
 वैशिकात्कुरुविन्दायां किंशुको लेपकर्मकृत् ॥
 असावन्त्यज इत्युक्तो वंशपात्रोपजीविकः ।
 कर्मचण्डालकात्पुत्रं वैदेही पाण्डुशोषकम् ।
 लेभे बुरुडजातिं तु सदा वंशविदारणम् ॥
 जातो निषादाद्वैदेह्यां गारुडो डिंडिमोत्तमः ।
 स सप्तानामन्त्यजातीनां सधर्मा सदृशः स्मृतः ॥
 धिग्वण्या उयोगवात्पुत्रं जज्ञे दुर्लभसंज्ञकम् ।
 स कुर्याच्छागलाः सम्यक् दृढाश्र करपत्रिकाः ॥
 अन्त्यजातिषु मुख्योसौ कीर्तितो जातिसंकरे ।
 कैवर्तीं सौनिकं लेभे पुत्रं चण्डालसङ्गता ॥
 स कुर्याद्यजमेषाणां हिंसां तन्मांसविक्रयी ।
 खाटीक इति प्रसिद्धः ।
 शौण्डिकी डिंडिमाललेभे कीनाशं कीटहारकम् ।
 ब्राह्मण्यां शूद्रतो जातश्चाण्डालः प्राङ् निरूपितः ॥

चाण्डालात्पुक्कसी जज्ञेश्वपाकं रात्रिजापके ।
 श्वमांसानि पञ्चेन्नित्यं तन्मांसेनैव वर्त्तयेत् ॥
 जातो निषाद्यां चाण्डालात् मृताश्वरहारकः ।
 ढाँवसंज्ञः श्वमशानेषु वसेत्प्रेतोपजीवनः ॥
 मेदयोपित्सु शैलन्ध्रैरूत्पन्ना म्लेच्छजातयः ।

मनुः—

शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।
 वृपलत्वं गता लोके ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥
 पौण्ड्रकाश्वोड्द्रविडाः कम्बोजा यवनाः शकाः ।
 पारदा वाल्हिकाश्रीनाः किराता दारदास्तथा ॥
 मुखवाहुरूपज्ञाता लोके या जातयो वहिः ।
 म्लेच्छवाचो ईर्यवाचो वा सर्वे ते दस्यवः स्मृताः । इति॥
 एवमेतेन ताः संकरजातयस्ते यथायथं ऊहनीयाः ।
 तत्कारणानि तु सामान्यत आह स एव—
 व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
 स्वकर्मणां च त्यागेन जायते वर्णसंकरः । इति ।
 तत्रैतेपां केपांचित्संकराणामप्युत्तमजातिप्राप्तावुत्तमा-
 नां चाधमजातिप्राप्तौ निमित्तमाह याजवल्क्यः—
 जात्युत्कर्पो युगे ज्ञेयः ससमे पंचमेऽपि वा ।
 व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम् ।

जातीनां मूर्ढ्वसित्कादीनामुत्कर्ष उत्कृष्टब्राह्मणत्वा-
दिव्यत्तिः । सां सप्तमे पंचमे । अपिवा शब्दात्पष्टे वा युगे
जन्मनि बोद्धव्यः । विकल्पव्यवस्था चैव म् ॥

ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादिता मूर्ढ्वसित्का सा
ब्राह्मणेनोढा दुहितरं कांचिज्जनयति साऽपि ब्राह्मणेनो-
ढाऽन्यां सोऽप्यन्येनाऽन्यामिति प्रणालिकया चतुर्थी
पञ्चमं ब्राह्मणं प्रसूते । एवं ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पादि-
ता ऽस्त्रष्टा साऽपि ब्राह्मणेनोढा कन्यां जनयति साऽ-
प्यन्यामिति क्रमेण षष्ठी सप्तमं ब्राह्मणं जनयतीति पू-
र्वोक्तधारान्तःपातिनिनां कन्यानां पूर्वपूर्वाभ्यो यथोक्तरं
श्रेष्ठत्वम् । तथाऽन्येष्वप्यूहनीयम् । तथा—कर्मणां वृत्त्य-
र्थानां व्यत्यये विपर्यासे पञ्चमे षष्ठे सप्तमे वा जन्मनि
यस्य नीचस्य वृत्त्या जीवति तत्सम एव भवति ।
तथा हि ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां मुख्यया वृत्त्या जीवनासंभवे
स्वस्वावरवृत्तिरापद्यनुकल्पो विहितस्तथा आपद्विमोक्षे-
ऽपि ब्राह्मणः क्षत्रियवृत्तिमपरित्यज्य पुत्रं जनयति तामे-
वोपजीवं स्तादशीमेव पुत्रपरम्परां जनयति तदा षष्ठः
सप्तमं क्षत्रियमेव प्रसूते । वैश्यवृत्त्या ऽनुजीवन्तु पुत्रस-
न्ततौ पञ्चमः षष्ठः वैश्यम् । शूद्रवृत्त्या चतुर्थः पंचमं

शूद्रमिति । एवं क्षत्रियोऽपि वैश्यवृत्या जीवन् पष्टं वै-
श्यम् , शूद्रवृत्या पंचमं शूद्रमिति । कर्मणां व्यत्ययो
जन्मवत् द्विविधः । अनुलोभः प्रतिलोभश्च । नीचानामुच्च-
कर्मानुष्ठानं उच्चानां च नीचकर्मानुष्ठानमिति । तत्र
अधरोचरं भावपरो निर्देशः । अधरत्वमुत्तरत्वं च पूर्व-
वज्जन्मवद्वितव्यम् । यथा ब्राह्मणः शूद्रवृत्तिः श्रेया-
न् , शूद्रस्तु द्विजवृत्तिरधम इति ।

एतदाह वडिष्ठः—अजीवन्तः स्वघमेणाऽनन्तरां
पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन्न तु कदाचिज्ज्यायसीमिति ।

मिताक्षराकारस्त्वन्यथा व्याचष्टे—त्रिविधः संकरः
वर्णसंकरः संकीर्णसंकरः वर्णसंकीर्णसंकरश्चेति । तत्र मु-
ख्यवर्णयोरेव दाम्पत्यं वर्णसंकरः ।

स चोक्तो ‘माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते’ इत्यादिना । स चाऽनुलोभप्रतिलोभभेदात् द्वादशधोक्तः । उभयोः संकीर्णयोरेव दाम्पत्यं संकीर्णसंकरः । सचोक्तो ‘माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते’ इत्यादिना । यत्र पुनरेको वर्णः अपरः संकीर्णः तयोर्दम्यत्यं वर्णसंकीर्णसंकरः । सोऽप्यनुलोभप्रतिलोभभेदात् द्विधा यथा मूर्ढावसिक्तायां क्षत्रियविद्शूद्रैरुत्पादिताः, अस्वष्टायां वैश्यशूद्राभ्यां निपाद्यां शूद्रेणोत्पादि-

ता अधराः प्रतिलोमजाः । तथा मूर्ढ्वासित्काम्बष्टानि-
षादीषु ब्राह्मणेनोत्पादिता माहिष्योग्रयोः ब्राह्मणक्षत्रि-
याभ्यां करण्यां ब्राह्मणक्षत्रियविडभिरुत्पादिता उत्तरे अनु-
लोमजाः । एतदधरोत्तरं पूर्ववत्सदसदिति पूर्वेण वाक्य-
भेदात्सम्बद्ध्यत इति तदेवं निरूपिताः सप्रपञ्चाश्रत्वारो
वर्णाः ।

शिष्टानामवाधिर्गुणैकजलधिः सत्संपदां शेवधिः
श्रीमत्केशवदासतः समजानि श्रीमान्पिलाजीनृपः ।
तस्यैतस्य कृते कृतेऽत्र कृतिना कृष्णेन शेषेण स-
च्छूद्राचारशिरोमणावयमभूजातेर्विवेकोऽग्रिमः ॥ १ ॥

इति श्रीशेषकृष्णविरचिते शूद्राचार-
शिरोमणौ जातिविवेकः ।

ग्रथमः परिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथ शूद्रकर्मवृत्तयः । तत्र परागरः ।

शूद्रस्य द्विजशुश्रूपा परमो धर्म उच्यते ।

यदन्यत् कुरुते कर्म तद्वेत्तस्य निष्फलम् ।

तच्छुश्रूपायाः परमनिःश्रेयसहेतुत्वात् । तथा च

मनुः—

विप्राणां वेदविदुपां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।

शुश्रूपैव तु शूद्रस्य धर्मो निःश्रेयकारणम् ॥

अत्र परं इत्यभिधानात् क्षत्रिय वैश्ययोरपि शूश्रू-
पा शूद्रस्य धर्मः । तथा च स एव—

शुचिरुत्कृष्टशुश्रूपुर्मृदुवागनहंकृतः ।

ब्राह्मणापाश्रयो नित्यमुत्कृष्टां गतिमश्नुते ।

उत्कृष्टौ क्षत्रियवैश्यौ । ब्राह्मणापाश्रय इति । वृ-
त्त्यर्थं क्षत्रियादिशुश्रूपापरोऽपि ब्राह्मणे निवेदितात्मा ।
कचित्तु उत्कृष्टिं जातितोऽश्नुते इति पाठः ।

भारेत—

दूराच्छद्रेणोपचार्यो ब्राह्मणोऽभिरिव ज्वलन् ।

संस्पृश्य परिचर्यस्तु वैश्येन क्षत्रियेण वा । इति ॥

गौतमः--शुद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिस्तस्यापि सत्यम-
 क्रोधः शौचमाचमनार्थं पाणिपादप्रक्षालनमेवैके । श्राद्ध-
 कर्म भूत्यभरणं स्वदारवृत्तिः परिचर्या चोत्तरषां तेभ्यो
 वृत्तिं लिप्सेत जीर्णानुपानहः छत्रवासः कूर्चादीनि उ-
 च्छिष्टाशनं शिल्पवृत्तिश्रयं वाऽपर्याश्रयद्वर्तव्यस्तेन (?)
 क्षीणोपि तेन चोत्तरस्तदर्थोस्य निश्चयः स्यादनुज्ञातोऽस्य
 नमस्कारो मन्त्रः पाकयज्ञैः स्वयं यजेतेत्येके
 इति । एकजातिः उपनयनरूपद्वितीयजन्माऽ-
 भावात् एकं जन्म । आचमनार्थ इत्यादि ।
 करचरणप्रक्षालनमेवाऽचमनार्थं इत्येकेषां मतम् । अ-
 न्ये तु सकृदुदकपानमिछन्तीति । भूत्यभरणं पोष्या-
 णां भरणम् । स्वदारवृत्तिः । स्वेषेषु दारेषु वृत्तिः । के-
 चित्तु स्वदारवृत्तिरेवास्य भवति नाश्रयान्तरप्राप्तिरि-
 त्याहुः । उत्तरेषां ब्राह्मणादीनां त्रयाणां तेभ्यः परिच-
 रितेभ्यः वृत्तिर्जीवनम् । जीर्णानि उपभुक्तानि । पूर्वैः प-
 रिचरिते देयानि । कूर्चं तृणमयमासनम् । उच्छिष्टाशनं
 भोजनपात्रे यद्भुक्तशेषं तदस्याशनम् । एतच्चादास-
 विषयम् । यत्तु नाब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेदित्येतदास-
 विषयं गृहस्थशूद्रविषयमित्यन्ये ।
 उच्छिष्टमन्नं दातव्यं शूद्राय गृहमेधिने ।

गृहस्थाय तु दातव्यमनुच्छिष्टं दिने दिने ।
इति व्याघ्रवचनात् ।

मनुः—

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
पुलाकाश्रैव धान्यानां जीर्णाश्रैव परिच्छदाः ।
एतद्याख्यन्मेधातिथिः—उच्छिष्टं नामातिश्यादि-
भुक्तावशिष्टं भाण्डस्थितं शूद्रायाश्रिताय देयम् । न
भोजनपात्रावशिष्टमिति । पुलाकाः असारधान्यानि ।
परिच्छदाः शयनासनादीनि । भर्तव्यस्तेन क्षीणोऽपि
परिचर्यया भजमानः शूद्रो यदि क्षीणः कर्म कर्तुम-
समर्थः तथापि यमसौ पूर्वं श्रितस्तेन भर्तव्य इत्यर्थः ।
तदाह मनुः—

प्रकल्पतेस्य तैर्वृत्तिः स्वकुदुम्बाद्यर्थाद्वितः ? ।
शक्तिं चापेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिग्रहम् ।
स्वकुदुम्बादिति । पुत्रवदसौ पालनीयः इत्यर्थः ।
इति मेधातिथिः । भृत्यानामिति किं यतोस्य भर्तव्या
इति विचारः कार्य इत्यर्थः । तेन चोत्तरः । तेन शूद्रेण
उत्तर आर्यः क्षीणोऽपि वृत्तिहीनः शिल्पादिनोपर्जितेन
धनेन भर्तव्यः । तदर्थः उत्तरपोपणार्थः । अस्य शूद्र-
स्य निचयो धनसंचयः । अत्रार्यस्य नीचाश्रयणे नी-

चकर्त्तव्यतामाह जातूकण्यः—

यो नीचमाश्रयेदार्थं आत्मानं दर्शयन्तदा ।

आत्मानं दासवन्मत्वा चेरेन्नीचोऽपि तं प्रति ।

दरिद्रो ब्राह्मणो दुक्षो वेदानां चैव पारगः ।

शूद्रेणापि सदाप्येष भर्त्तव्यो नाश्रितोऽपि सन् ॥

अनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः । अस्य शूद्र-

स्य वैश्वदेवादिषु तत्तदेवतापदं चतुर्थ्यन्तमुच्चार्यं नम

इत्येवंरूपो धर्मज्ञैरनुज्ञात इत्यर्थः । पाकयज्ञैरित्यादि

पाकयज्ञाः पञ्च महायज्ञाः । ब्रह्मयज्ञस्य पाकानिष्पा-

द्यत्वेऽपि साहचर्यात्तथा व्यपदेशः । यद्वा पाकशब्दः

प्रशस्तवाची प्रशस्ता यज्ञा इत्यर्थः । ते चोक्ता एव ।

स्वयभित्यादि । पत्नीपुत्रादिना पाकयज्ञान्न कारयेदि-

त्येके मन्यन्त इत्यर्थः । एवं ब्राह्मणादेस्त्वन्येनापि

पाकयज्ञादि कारयतो न दोष इति गम्यते । ननु

पाकयज्ञादीनामभिसाध्यत्वादुनग्नेः शूद्रस्य कथं तत्रा-

धिकारः ?

स्मार्त्तकर्म विवाहाभौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालाहते चापि तदभावे द्विजोऽप्सु च ॥ इति ।

योगिवचनात् ।

नचास्य विवाहाभिरस्ति, मन्त्रेण तु होम इति

गोभिलेन विवाहहोमस्य मन्त्रसाध्यत्वाभिधानात् ।
 शूद्रस्य मन्त्ररहितत्वेन होमस्यापि निवृत्तेः । नमस्कार-
 मन्त्रस्तु शृङ्गाराहिकया पञ्चयज्ञादिविशेष एवोपदिष्ट
 इति न तेन वैवाहिकहोमसिद्धिः । अत्राहुः—स्माच्चं-
 कम्मेत्यादिवचनानां त्रैवर्णिकोपक्रमेण पाठान्तरत्वा-
 चूद्रस्य पाकयज्ञानां साक्षाच्छ्रुतत्वाद्वौकिकामावेव ते
 भविष्यन्तीति । अन्ततं स्वैवर्णिकानामपि विवाहाभिर्न
 नियतः किं पुनः शूद्रस्येति । एवमेवापरार्कमेश्वातिथि-
 प्रभृतयः प्रतिपन्ना इति । अन्ये तु त्रैवर्णिकानां स्मा-
 च्चांगन्यभावे जलादेरूपदिष्टत्वात्तद्वदेव शूद्रस्यापि जले
 एव वैश्वदेवादि भविष्यतीत्याहुः । स्कान्दे प्रभास खण्डे:—

न दर्मानुद्धरेच्छ्रद्धो न पिवेत्कापिलं पयः ।

मध्यपत्रे न भुज्ञीत ब्रह्मवृक्षस्य भामिनी ॥

नोच्चरेत्प्रणवं मन्त्रं पुरोडाशं न भक्षयेत् ।

न शिखां नोपवीतं च नोद्धरेत्संस्कृतां गिरम् ॥

न पठेद्वदेवचनं त्रिपवं नहि सेवयेत् ।

नमस्कारेण मन्त्रेण क्रियासिद्धिर्भवेद्धुवम् ॥

निपिञ्चाचरणं कुर्वन् पितृभिः सह मज्जति ।

न शिखेति एतदपकृष्टशूद्रपरम् ॥

सच्छ्रद्धेऽप्येतदनुजानाति वशिष्ठः—

एतेषां परिचर्या शूद्रस्य नियता वृत्तिरनियताः
केशवेषाः सर्वेषां चासुक्तशिखावर्जमिति । सर्वमुण्डनं
शिखातिरिक्तकेशमुण्डनं वेति वाशब्दार्थः । तच्च
सदसद्विषयतया व्यवस्थाप्यम् । स्मृतिकौमुद्यां वैतदन्य-
था व्याख्यातम्—शूद्रस्य पाक्षिकप्राप्तं शिखाया बंधनं
कर्मकालव्यतिरिक्तस्थलेऽपि वैकल्पिकमिति दर्शयिष्यन्
प्रसङ्गाद् ब्राह्मणादीनामपि दर्शयति सर्वेषां वेत्यादि ।
सर्वेषां ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि वर्णानां वा विकल्पेन
सुक्तशिखावर्ज स्थितिर्भवति । कर्मकाले सुक्तशिखत्वं
सर्वदा प्रतिषिद्धम् । अतोऽकर्मकाले सुक्तशिखत्वं वि-
कल्पेन निषिध्यते इति । तथाच मनुः—

शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ।

वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छष्टं च भोजनम् ॥

मासिकं वपनं मासि मासि वपनं कार्यमित्यर्थः ।
न्यायवर्तिनाम् द्विजशुश्रूषापञ्चमहायज्ञानुष्ठातृणाम् ।
शौचकल्पः सूतकादावाचमेन च कल्पः प्रकारो वैश्य-
वज्ज्ञेयः । पंचदशाहमाशौचमित्यर्थः आचमनं च ग-
ण्डूषत्रयपानं सच्छूद्रस्य ।

ननु शुच्चेरंखी च शूद्रश्च सकृत्सप्तष्ठाभिरन्तत इति
विहितं सकृत्कालस्पर्शनमात्रमित्यर्थः । उपवतिमप्यस्य

नास्ति तस्योपवीतिविपयत्वात् । अतएव घौधायनः—

शूद्राणामार्याधिष्ठितानां मासि मासि वपनमार्यवदाचमनकल्पः । उपवीतं वस्त्रविन्यासादीति । आर्याधिष्ठितानां ब्राह्मणादिसेविनाम् । आर्यवत् वैश्यवत् ।

मनुः—

शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षन् क्षत्रमाराधयेद्यदि ।

धनिनं वाप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ।

स्वर्गार्थमुभयार्थं च ब्राह्मणानेवाराधयेत् ।

जातब्राह्मणशब्दो हि साप्यस्य कृतकृत्यता ।

स्वर्गार्थं स्वर्गप्राप्त्यर्थं उभयार्थं स्वर्गवृत्तिलिप्सया राधयेत् । आराधयत् । जातब्राह्मणशब्दोब्राह्मणशुश्रूपा परमो धर्मः तत्रापि विप्राज्जीविनोपादाने स्वर्गार्थत्वं जीवनार्थत्वं चेति विप्रशुश्रूपाया उभयार्थत्वम् । तदनुपादाने स्वर्गार्थत्वमेव । क्षत्रियवैश्यशुश्रूपया जीवनाभाव कर्तव्यमापद्धर्ममाह याज्ञवल्क्यः—

शूद्रस्य द्विजशुश्रूपा तयाऽजीवन्वणिगमवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्द्विजातिहितमाचरन् ।

मनुः—

अशक्तनुवंस्तु शुश्रूपां शूद्रः कर्म द्विजन्मनाम् ।

पुत्रदाशत्ययं प्राप्तो जीवेत्कारुककर्मभिः ।

अत्ययं क्षयम् ।

यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः
तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ।

कारुककर्माणि तक्षणच्छेदनादीनि । शिल्पानि
पत्रच्छेदरूपलेख्यादीनि । देवलः—

शूद्रधर्माखिवर्णशुश्रूषा कलत्रादिपोषणं कर्षणप
शुपालनभारोद्भवनपण्यव्यवहारचित्रकर्मनृत्यगतिवेणुवी
णामुखमृदङ्गवादनानीति ।

पराशरः—

लवणं मधु मद्यं च तक्रं दधि घृतं पयः ।

न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात्सर्वेषु विक्रयम् ।

यथा—

विक्रीणन्मद्यमांसानि अभक्ष्यस्य च भक्षणम्.

कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ।

इति लघुपराशरवचनम् यदपि,

विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वञ्छद्रो न दोषमाक् । म
धु चर्म सुरां लाक्षां मुत्तका मांसं च पञ्चमम् । इति मद्या
दिनिषेधकं कालिकापुराणवचनं, तदनापदि ज्ञेयम्
अत्रायं निर्गर्वः । द्विजशुश्रूषम्या जीवनं मुख्यं वृत्तिः
तत्राशक्तो वाणिज्यया मधुमद्यचर्मलाक्षामांसानि हिंत्वा

विक्रीण्ठि शिल्पादिभिर्वा जीवेत् । अत्यन्तापदि तु
मधुमध्यादिविक्रयोऽप्यभ्यनुज्ञायते । तथैवोशनसापि क्रमो
निवद्धः ।

शूद्रस्य द्विजशुश्रूपा सर्वशिल्पानि वाऽप्यथ ।

विक्रयः सर्वपण्यानां शूद्रधर्म उदाहृतः । इति ।

नरसिंह पुराणे—

अथाचितप्रदाता स्यात्कृपिं वृत्त्यर्थमाश्रयेत् ।

पुराणं शृणुयान्नित्यं नरसिंहस्य पूजनम् । इति ।

पराशरः—

कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।

वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां ब्रजेत् । इति ।

वेदाक्षराणां विचारो ज्ञानम् । चरतेर्गत्यर्थत्वाद्ये ग-
त्यर्थस्ते ज्ञानार्थी इति न्यायाच्च । ज्ञानं श्रवणेनाध्यय-
नेन तदर्थचिन्तनेन भवतीति तत्रयं प्रतिपिध्यते । तथा चा-
पशूद्राधिकारे व्याससूत्रम्—“श्रवणाध्ययनार्थप्रतिपेधा-
त्स्मृतेश्चेति” (१३।३८) । व्याख्यातं चैतच्छाङ्करभाष्ये—
इतश्च न शूद्राधिकारः यदस्य स्मृतिः श्रवणाध्ययनार्थ-
प्रतिपेधो भवति । वेदश्रवणप्रतिपेधो वेदाध्ययनप्रति-
पेधो वेदार्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिपेधः शूद्रस्य स्मर्यते ।
श्रवणप्रतिपेधस्तावत् शूद्राधिकारे गौतमः—

“अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्मिपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरणं पद्युवा, एतत् इमशानं यच्छूद्ऱ” इति । भवति चोदाहरणे जिह्वाच्छेदो[धा]रणे शरीरभेदे इति । अस्य शूद्रस्य उपसृत्य बुद्धिपूर्वं शृण्वतः । तेन ध्वनिमात्रश्रवणेन दोष इति केचित् । त्रिपुरंगम्, जतुर्लक्षा पद्युवा मूर्त्तिमदेतत् इमशानमेव यच्छूद्र इत्यर्थः । उदाहरणे धारणे शब्दतोऽर्थतश्चानुसन्धानरूपे बोधे । एतेन वेदार्थविचारात्मकं यच्च यावच्च तत्सर्वं प्रातिषिध्यते । तत्र कर्मब्रह्ममीमांसाद्वये वेदवाक्यानि पूर्वोत्तरपक्षरीत्या स्पष्टमेव विचार्यन्ते । न्यायशास्त्रेषि “द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरं च” । “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाये” त्यादिश्रुत्यवगत “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे” त्यादि श्रुत्यर्थपरिपाठितयावभासमान आत्मभेद एव विचिन्त्यते । षोडशपदार्थनिरूपणं तु तस्यैव परिकरम् । तदेतन्मननशास्त्रमित्याचक्षते परक्षकाः । यदाहुरुदयनाचार्याः—

न्यायचर्येयमीशास्य मननव्यपदेशभाक् ।

उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता । इति ।

अतएव वेदाङ्गाध्ययनमपि निषिध्यते । तेषामपि तदर्थावधारणफलकत्वात् । एवं हि तान्यङ्गानि भवन्ति । अपि च, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिरेवार्थाव-

धारणपर्यन्तमध्ययनं विद्धानस्तद् हेतुतयाङ्गान्यध्यापय-
ति । तथा च शूद्रं प्रति वेदाध्ययनरूपस्योपेयस्यैव
बाधे तदुपयोग्यङ्गाध्ययनमपि स्वत एव निवर्तते ।
अत एव कूर्मपुराणम्—

वेदं वेदौ तथा वेदान्सांगांश्च चतुरो द्विजः ॥

अधीत्य चाधिगम्यार्थं ततः स्नायी द्विजोत्तमः । इति ।

यच्च व्याकरणमार्षं पाणिनीयादि, तत्स्मृतित्वाद्वे-
दाङ्गत्वाद्वा प्रतिषिध्यते । यच्च वैदिकं तत्तु नित्यमेवा-
प्राप्तं वेदानुपकारकत्वेन तत्र विधेरभावात् । स्यादेतत् ।
“साधुभिर्भाषेत न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा
एष यदपशब्द” इति । विधिनिन्दार्थवादैः साधुप्रयोगे
विहिते तद्विवेकोपायतया विहितं व्याकरणं शूद्रमध्य-
धिकरिष्यतीति । तच्च वार्त्तम् “पर्वाणस्तर्वाणो नाम
ऋषयो बभूवुस्ते यद्वानस्तद्वान इति प्रयोक्तव्ये पर्वाण
स्तर्वाण इति प्रयुज्जते । याज्ञे पुनः कर्मणि नापभाष-
न्ते” इति महाभाष्यकारवचनात् “स वाग्वज्ञो यजमानं
हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधा” दिति श्रुतेश्च यज्ञ-
कर्मणोऽन्यत्रापभाषणे दोषीऽभावात् ।

अथ ‘नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञान्न हापये’ दिति
स्मृतेरस्ति तस्यापि याज्ञं कर्मेति तत्र साधु भाषणमपे-

क्षितमिति चेत् ? नेति ब्रूमः ।

न दर्भानुद्धरेचूद्धद्रो न पिवेत्कापिलं पयः ।

मध्यपत्रे न भुज्ञीत ब्रह्मवृक्षस्य भाग्निनि ।

नोच्चरेत्प्रवणवं मन्त्रं पुरोडाशं न भक्षयेत् ।

न शिरवां नोपवीतं च नोच्चरेत्संस्कृतां गिरम् ।

न पठेद्वेदवचनं त्रिष्वं नहि सेवयेत् ।

नमस्कारेण मन्त्रेण क्रियासिद्धिर्भवेत् ध्रुवम् ।

निषिद्धाचरणं कुर्वन्पितृभिः सह मञ्जतीति स्कान्दे
प्रभासखण्डे शूद्रस्यापि विशेषेण संस्कृतशब्दोच्चा-
रणप्रतिषेधात् । एवं च नापभाषेतोति निषेधः स्त्रीशूद्रेतर-
विषयः । अत एव वैदिकस्य व्याकरणस्य संस्कृतश-
ब्दात्सकत्वात्सिद्धमनध्येयत्वम् । स्मृत्यध्ययनमपि निषिद्धं
मनुना—

निषेकादिःस्मशानांतो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रोधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्य चित् ।
अस्मिन् स्मृतिशास्त्रे । तथाश्रवणोऽप्यनाधिकार
उक्तो भविष्यतपुराणे—

श्रूयतां धर्मशास्त्राणि मनुर्विष्णुर्यमोऽङ्गिराः ।

इत्यादिना स्मृतिपरिगणनानन्तरं,

एतानि धर्मशास्त्राणि श्रुत्वा ज्ञात्वा च भारत ।

वृन्दारकपुरं गत्वा मोदन्ते नात्र संशयः । इति । सुमन्तु-
वचनानन्तरं शतानीक उवाच—

यान्येतानि त्वयोक्तानि धर्मशास्त्राणि सुब्रत ।
नेच्छामि श्रोतुं विप्रेन्द्र गुह्यान्येतानि हि द्विज ।
त्रयाणामेव वर्णानां प्रोक्तान्येतानि पण्डितैः ।
थ्रेयसे न तु शूद्राणामत्र मे वचनं शृणु ।
ब्राह्मणादिषु वर्णेषु सर्वे वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
मन्वादीनि च शास्त्राणि तथांगानि समन्ततः । इति ।
तथा च पुराणश्रवणात्ययने अपि निपिञ्चे ।
पुराणं पञ्चमो वेदः पुराणं वेदसंभितमिति वचनात् ।

तथा च कूर्मपुराणे पुराणान्याधिकृत्य—

अध्येतव्यमिदं नित्यं विप्रैः पर्वणि पर्वणि ।
नाध्येतव्यमिदं शास्त्रं बृपलस्य च सन्निधौ ।
योऽधीते चैव मोहात्मा स याति नरकान् वह्नू ।

भविष्ये—

मोहाद्वा कामतः शूद्रः पुराणं सहितां स्मृतिम् ।
पठन्नरकमाभोति पितृभिः सह कुट्टनम् ॥

कुट्टनमिति नरकनाम । तथा—

यस्य राज्ये सदा शूद्राः पुराणं संहितां तथा ।
पठन्ति स्यात्सञ्चाल्पायू राजा राष्ट्रेण सान्वयः ।

तथा—

पुराणं धर्मशास्त्राणि संहिताश्च मुनीरिताः ।

नाध्यापयेन्नूपः शूद्रैर्विहितानि यद्दच्छ्या । इति ।

वायवीयसंहितायां—

नावेदविद्भ्यः कथनीयमेतत्पुराणरत्नं पुरुशासनस्य ।

नामक्तशिष्याय न नास्तिकाय दत्तं हि तद्यन्तिरयं प्रयाति ।

ननु पुराणश्रवणेऽधिकारः स्मर्यते । भविष्ये—

शूद्राश्च मे भृशं दीनाः प्रतिभान्ति ममाग्रतः ।

आगमेन विहीनास्तु अहो कष्टतरं मम ।

कश्चैषामागमः प्रोक्तः पुरा द्विज मनीषिभिरिति ।

शतानीकप्रश्नानन्तरं सुमन्तुः—

साधु साधु महावाहो श्रूयतां परमं वचः ।

चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयसे ।

धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र शृणु तानि नृपोक्तम् ।

विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि मनीषिभिः ।

अष्टादश पुराणानि चरितं राघवस्य च ।

रामस्य कुरुशार्दूल सर्वकामार्थसिद्ध्ये ।

तथा च पुराणान्यधिकृत्य—

एतानि कुरुशार्दूल धर्मशास्त्राणि पाण्डितैः ।

साधारणानि प्रोक्तानि वर्णानां श्रेयसे सदा ।

चतुर्णामिह राजेन्द्र श्रोतुमर्हाणि सुव्रत ।
अस्ति शूद्रस्य शुश्रूपा पुराणे नैव वेदनम् ।
वदन्ति केचिद्विद्वान्सः स्त्रीणां शूद्रसमानताम् ।

तथा—

सिद्धान्तश्रवणं प्राहुर्द्विजानां मुनिसत्तम् ।
शूद्राणां च विरक्तानां तथा स्त्रीणां महामुने ।
सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तं पुराणश्रवणं द्युधैः । इति ।

भागवतेऽपि—

स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भागवताख्यानं कृपया मुनिना कृतमित्यादीन्यन्यान्यप्यूह्यानि । सत्यम् । श्रवणानिषेधवाक्यपर्यालोचनया शूद्रस्य प्राधान्येन श्रवणं श्रावणं च निपिघ्यते । श्रवणविधयश्च पुराणश्रवणायोपविष्टेषु द्विजेषु तत् शुश्रूपाप्रसङ्गागतेन शूद्रेण श्रोतव्यं न तु प्राधान्येनेत्येवाशयः । अत एव भाविष्ये श्रवणप्रकार उक्तः ।

देवार्चाः पुरतः कृत्वा ब्राह्मणांश्च नृपोक्तम् ।
श्रोतव्यमेव शूद्रेण तथान्यैश्च द्विजातिभिः ।
श्रौतं स्मांतं हि वै धर्मं प्रोक्तमस्मिन्नृपोक्तम् ।
तस्माच्छूद्रैर्विं ना विष न श्रोतव्यं कदाचन ॥ इति ।
अर्चां प्रतिमां पुरतः कृत्वा प्रधानतया श्रवणे

पुरस्कृत्य । तत्सेवानुषङ्गेण स्वयमपि श्रवणात् । न तु स्वातन्त्र्येण । तदिदमुक्तम् । विना विष्णं पुराणादि न श्रोतव्यं कदाचनेति । विष्णं श्रोतृत्वेन पुरस्कृत्येत्यर्थः । श्रावयितुरप्येषैव गतिः ।

नाध्येतव्यमिदं शास्त्रं वृषलस्य च सन्निधौ । इति । निषेधे तत्सन्निधौ तमुद्दिश्येत्यर्थात् । अन्ये तु अतिक्रान्तनिषेधेन पुराणे श्राव्यमाणे श्रावयितैव प्रत्यवैति न शूद्र इत्याहुः । एवं श्रवणमेवानुज्ञातं न त्वध्ययनमपि । अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना ।

श्रोतव्यमेव शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन । इति भविष्ये तन्निषेधात् । यत्तु वायुपुराणे सूतः—

न हि वेदेष्वधीकारः कश्चिच्छूद्रस्य विद्यते ।
पुराणेष्वधिकारो मे दर्शितो ब्राह्मणौरह ।

तत्र शूद्राधिकारप्रतिपादकम् । सूतस्य संकरजातित्वेन शूद्रत्वात् । ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतं इति योगिवचनात् । यद्वा ब्राह्मणद्वारा तदुपसर्जनत्वेनाधिकार इति व्याख्येयम् । अत्राध्ययनाभावेऽप्यानुषंगिकभूतपुराणात् श्रतिस्मृत्यादिनिपुणद्विजमुखोपदेशाद्वा धर्मानवगत्य शूद्रोऽनुतिष्ठेत् । “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञान्न हापयेत्” इति लिङ्गात् । नमस्कारेणेति देवेभ्यो नमः पितृभ्यो

नम इति नमस्कारान्तो नाममन्त्र एव मन्त्रः । नम
इत्येव वा सर्वकर्मसु शूद्रेण पठनीयः, न वैदिकः स्मार्तः
पौराणी वा । गौतमोऽपि । ‘अनुमतोऽस्य नमस्कारो मंत्रः’
इति । स्मृतिकाँसुभ्यां तु—अनुशासनपर्वणीत्युपक-
स्म्योदाहृतम्—

स्वाहाकारनमस्कारौ मन्त्रः शूद्रे विधीयते ।

ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत ब्रह्मवान् स्वयम् ॥

स्वाहाकारो नमस्कारो वेति कल्पितावेतौ
मन्त्रौ समुच्चितौ । ताभ्यां स्वाहाकारनमस्काराभ्यां
ब्रह्मवान् ब्रह्म मन्त्रः तद्वान् पाकयज्ञः स्वयं यजेते-
त्यर्थः । तत्र स्वाहाकारमन्त्रः शूद्रे लोकविद्विष्टत्वात्
आचारविरोधाच्च न भवतीत्याहुः । अत्राह गौडः—
मन्त्रपाठस्य द्वयं कृत्यम् । अद्विसिद्धिः । अनुष्टुप्यार्थ-
प्रकाशनस्त्वद्विसिद्धिश्च । तत्र सामान्यप्राप्तनमस्कार-
रूपमन्त्रोच्चारणेनाद्विद्वयं तावत्सुच्छम् । अनुष्टुप्यार्थप्रका-
नाश्च तु ब्राह्मणद्वारा मन्त्रं पाठयेत् । यद्यपि शूद्रं प्रति
थ्रवणं श्रावणं च निपिद्धं तथापि विशेषवचनान्न तज्जि-
पिष्यते । तथा चैकोदिष्टमभिधाय घराद्घुराणे—

अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृथ्यते । इति वच-

नात् । मन्त्रेण गृह्यते सम्बध्यते पाठकत्वेनेत्यर्थः ।
 अमन्त्रस्येति विशेषणोपादानं यावदमन्त्रव्याप्त्यर्थम् ।
 तेन स्त्रियापि क्रियमाणे कर्मणि ब्राह्मणो मन्त्रं पठेत् ।
 तुल्यन्यायत्वात् । तस्य चार्थप्रकाशनरूपदृष्टस्यानुक्रम-
 ध्यानादितोऽपि सम्भवे ब्राह्मणद्वारकमन्त्रपाठोऽपि ना-
 वश्यकः । तस्य दृष्टमात्रप्रयोजनकत्वात् । अमन्त्रस्य
 च शूद्रस्येति चेयं परिभाषा । न च परिभाषा
 प्रकरणेन नियम्यते । तेनैकोदिष्टादन्यत्रापि स्नानदाना-
 दौ विश्रेण मन्त्रः पठितव्यः । अत एव पित्र्ये तु द्विगु-
 णा दर्भा इति कात्यायनोक्तवचनं श्राद्धप्रकरणपाठि-
 तमपि परिभाषात्वात् पितृक्षयमात्रपरमिति वृद्धाः ।
 सद्विपालस्तदन्यथा व्याचष्टे—यत्र शाखाविशेषे श्रोद्धे-
 क्षणदानाद्यनन्तरं निमन्त्रितब्राह्मणस्य मन्त्रपाठो विहितः
 तत्र शूद्रकर्तृकश्राद्धेपि निमन्त्रितेन मन्त्रपाठः कार्यं
 इत्येष ‘विश्रो मन्त्रेण गृह्यते’ इत्यस्यार्थं इति । कल्पतरुकार-
 स्तु शूद्राणां वैदिक मन्त्र एवानधिकारो न पौराणेष्वपि ।
 तेन पौराणधर्माणां स्त्रीशूद्रान् प्रति विशेष्य विधानात्तेषां
 च मन्त्रविशिष्टतयैवत्पञ्चत्वादगत्या कर्मङ्गभूतपौ-
 राणमन्त्रपाठोऽप्यस्तीत्याह । तथैव मध्यदेशाचार इति ।
 अत्र शूद्राणां ये धर्माः साक्षात्त्विषिद्धास्ते निवर्त्तन्ते ।

साक्षाद्विहितास्ते प्रवर्तन्ते । ये च न विहिता न च
प्रतिपिद्धाः साधास्णास्तेऽपि भवन्ति । किन्त्वमन्त्रकमेव ।
श्रौतस्मार्तश्च केचिद्मन्त्रका अपि नियिध्यन्ते । मोक्ष-
धर्मे व्यासः—

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याख्ययो वर्णा द्विजातयः ।

अत्र तेषामधीकारो धर्मेषु द्विपदां वर ॥

अत्र श्रौते याजनादौ स्मात्तें संध्यावन्दनादौ ।

यज्ञादिषु तु विशेषवचनादधिकार इति वक्ष्यते ।

स्वस्वधर्माभिरतानां फलमुक्तं कृम्पुराणे—

प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् ।

स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनाम् ॥

वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्त्तिनाम् ।

गान्धवं शूद्रजातीनां परिचर्यानुवर्त्तिनाम् ।

महाभारते—

यथा त्रयाणां वर्णनामिच्छेदाश्रमसेवनम् ।

कर्तुमाश्रमनिर्दिष्टान्धर्मास्तान् शृणु पाण्डव ॥

शुश्रूपा कृतकृत्यस्य कृतसन्तानकर्मणः ।

अन्यनुज्ञाप्य राजानं शूद्रस्य जगतीपते ॥

स्वधर्मानुगतस्यापि देशधर्मगतस्य वा ।

आश्रमा विहितास्तर्वे वर्जयित्वा निराशिपम् ॥

भैक्षचर्या न तु प्राहुः स्वस्य सद्धर्मचारिणः ॥

निराशिषमिति संन्यासं विहाय त्रयोऽप्याश्रमा
भवन्तीत्यर्थः । ब्रह्मचारित्वे च भैक्षचर्या न कार्या । अन्ये
त्वपि तु शुद्धा आश्रमान्तरधर्मा अनुष्ठेया इति यावत् ।

अन्यदपि भविष्यद्धर्मकथनव्याजेन शूद्रस्य नि-
षिद्धं दर्शयति मत्स्यपुराणं यथा कलियुगधर्माननुक्रम्य—

ततः प्रभृत्ययं लोकः सर्वो व्यापत्स्यते भृशम् ।

अनृतोपहतो भ्रष्टो धर्मतः कायतोऽर्थतः ॥

श्रौते स्मार्ते प्रशिथिले नष्टधर्माश्रमे तथा ।

सङ्करं दुर्बलात्मानः प्रतिपत्स्यन्ति मोहिताः ॥

ब्राह्मणाः शूद्रयोनिस्थाः शूद्रा वै मन्त्रयोनयः ।

उपस्थास्यन्ति तान्विप्रा वेदार्थमभिलिप्सवः ॥

क्रमपुराणे—

अधार्मिका अनाचारा महाकोपाल्पचेतसः ।

वदंति चानृतं लुब्धा मिथोजाताः सुदुःप्रजाः ॥

मिथोजाताः सङ्करजाताः । तथा—

दुरिष्टैर्दुरधीतैश्च दुराचारैर्दुरागमैः ।

विप्राणां कर्मदोषैश्च प्रजानां जायते लयः ॥

राजानः शूद्रभूयिष्ठा ब्राह्मणान् धावयन्ति च ।

शुक्लदन्ता जिताक्षाश्च मुण्डाः काषायवाससः ॥

शूद्रा धर्मं करिष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ।
 आसनस्थान् द्विजान्दृष्टा न चलंत्यल्पवुद्धयः ॥
 ताडयन्ति द्विजेन्द्रांश्च शूद्रा राजोपजीविनः ।
 उच्चासनस्थान् शूद्रांस्तु द्विजमध्ये परतंप ॥
 ज्ञात्वा सहिष्यते राजा कालिकालवलेन तु ।
 पुष्पैश्च भूपौणैश्चैव तथाऽन्यैर्मण्डनैर्द्विजाः ॥
 शूद्रानन्यर्चयंत्यल्पश्रुतभाग्यवलान्विताः ।
 न ग्रेक्षन्ते चिंताश्चापि शूद्रा द्विजवरान् नृप ॥
 सेवावसरमालोक्य द्वारि तिष्ठन्ति च द्विजाः ।
 वाहनस्थान् समावृत्य शूद्रान् शूद्रोपजीविनः ॥
 पठन्ति वैदिकान् मन्त्रान्नास्तिक्यं घोरमाश्रिताः ।

इति ।

कर्मकाले तु ब्राह्मणेन मंत्रो (न) पठनाय इत्य-
 क्तमेव प्राक् । लिङ्गपुराणोऽपि—

शूद्राणां मन्त्रयोनिश्च सम्बन्धो ब्राह्मणैः सह ।
 भवतीह कलौ तस्मिन् शयनासनभोजनैः ॥
 राजानः शूद्रभूयिष्ठा ब्राह्मणान् धावयन्ति ते ।
 शूद्राश्च ब्राह्मणाचाराः शूद्राचाराश्च ब्राह्मणाः ॥
 क्षत्रियास्तु न राजानो विप्राः शूद्रोपवर्त्तिनः ।
 शूद्राभिवादिनः सर्वे ब्राह्मणैरभिवन्दिताः ॥

आसनेरथा द्विजान्दृष्टा न चलंत्यल्पबुद्धयः ।

आस्ये निधायं वै हस्तं कर्णे शूद्रस्य वै द्विजाः ॥

नीचस्य च तदा वाक्यं वदन्ति विनयेन तु ।

अधीयते तदा वेदान् शूद्रा धर्मार्थक्रोविदाः ॥

यजन्ते चाश्वमेधेन राजानः शूद्रधोनयः ।

तस्मादायुर्वलं रूपं कर्लिं प्राप्य प्रहीयते ॥

तदा त्वंल्पेन कालेन सिञ्चि गच्छन्ति मानवाः ।

धन्या धर्मं चरिष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं ये चरंत्यनसूयकाः ।

त्रेतायां वार्षिको धर्मो द्वापरे मासिकः स्मृतः ॥

यथाशक्ति चरेत्प्राज्ञस्तदन्हा प्राप्यते कलौ ।

एवमादिवाक्यपर्यालोचनया शूद्रस्य ब्राह्मणेन

सहैकशश्यासनभोजनादौ तथा वेदाध्ययनादौ वेदश्रवणे

वैदिकार्थप्रवचने विप्राणां स्वपुरस्तात् धावनप्रेषणादौ

शुक्लदन्तत्वसुण्डत्वकाषायादिरूपप्रब्रजितवेषधारणपूर्वध-

र्माचरणे विप्रं दृष्टाऽनभ्युत्थाने तत्ताडनादौ विप्राग्रे

उच्चशश्यासनवाहनादिसेवनेऽनीक्षणादिना ब्राह्मणस्यो-

पस्थितस्यासत्करणे द्वारि तत्प्रतिरोधने विप्रसेवाग्रहणे

उत्तमवर्णधर्माचरणे यागाद्यनुष्ठाने तद्वशानुप्रवर्त्तने च

दोषस्तस्मादेतेज्ज कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति ।

तथान्यदपि निषेधति पराशरः—

विक्रीणन्मध्यमांसानि ह्यभद्रस्य च भक्षणम् ।

कुर्वन्तगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥

मध्यं गौड्यादि सर्वम् । मांसं भद्रस्यमध्यं च ।

अयं च निषेधोऽनापदि । आपदि तु न दोष इत्युक्तं प्राक् । अभद्र्यं गोमांसादि तद्वक्षणात् । कलौ गो-

पशुनिषेधात् । अगम्यागमनं मातृभगिन्यादिगमनम् ।

अत्र च सुरामध्यादिनिषेधेषु विशिष्य त्रैवर्णिकानामेवोपादानाच्छूद्रस्य सुरापानमनिषिद्धमेव ।

पतत्यद्धर्थं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिवेत् ।

पतितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

इति मनुवचनात् । त्रैवर्णिकस्थीमात्रपरत्वे त्वेतदनर्थकम् । तस्माद्वाष्टाणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिवेदित्येव निषेधसिद्धेः उद्देश्यगतत्वेन पुंस्त्वस्याविवाक्षतत्वात् । अत एव निषेधस्य जातिमात्रनिवन्धनत्वादनुपनीतानां ब्राह्मण्यादीनां च तन्निषेधः सिद्धति । एवं सुरापशूद्रसंसर्गे संसर्गप्रायाश्चित्तमपि न भवति । यस्य हि सुरादिमध्यपानं निषिद्धं तस्य तत्सेवने पातित्यम् । पतितसंसर्गश्च पातित्यहेतुः । “तत्संसर्गो च पञ्चमः” इति स्मृतेश्च । तथा च शूद्रस्य सुराया अप्रतिषिद्ध-

त्वात् न तत्संसर्गेन्येषां प्रायश्चित्तम् । त्रैवर्णिकानां तु
मध्यपानं निषिद्धमिति तत्संसर्गे शूद्रस्य प्रायश्चित्तम्-
स्त्येव । किन्तु यादृशसुरापसंसर्गे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं
तच्छूद्रस्य चतुर्थीशन्यूनं कल्प्यमित्याहुः । ब्रह्महत्यादि तु
शूद्रस्यापि निषिद्धम् । अहिंसायाः सर्ववर्णसाधारणध-
र्मस्त्वात् । तदाह विष्णुः—

क्षमा सत्यं दृमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।

अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥

आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।

अनभ्यसूया च तथा धर्म्मः सामान्य उच्यते ॥

महाभारते:—

श्राद्धकर्म तपश्चैव सत्यमक्रोध एव च ।

स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौचं नित्यानसूयता ॥

आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्म्मः साधारणो नृप । इति ।

चातुर्वर्णस्येति शेषः । नच शूद्राणां विद्यायाम-
नाधिकारात्कथं मोक्षधर्मेष्वधिकार इति वाच्यम्,
तेषां वेदवाक्यार्थविचारे अनधिकारेऽपि द्विजशुश्रूषा-
प्रसङ्गोपविष्टानां प्रसङ्गश्रुतपुराणाद्यवगतमोक्षधर्मवि-
चारे ऽधिकाराऽविरोधात् तथा चोक्तं स्कान्दसूत-

संहितायाम्—

निवृत्तिघर्मनिष्टुक्ष ब्राह्मणः पक्षजेक्षणः ।

भक्तो मुख्याधिकारी च ज्ञानाभासे तथा हरे: ॥

अन्ये च ब्राह्मणा विश्रा राजानव तर्थैव च ।

वैद्याक्ष तारतम्येन ज्ञानाभासेऽधिकारिणः ॥

द्विजलीणामपि श्रौतज्ञानाभासेऽधिकारिता ।

अस्ति शुद्धस्य शुद्धूपा पुराणेनैव वेदनम् ॥

वद्रन्ति केचिद्विद्वान्तः न्वीणां शुद्धनमानताम् । इति ।

भारते मोक्षभर्मेषु—

प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणाः क्षत्रिया वा

वैद्याः शुद्धा अपि नीचा अभिष्ठानम् ।

श्रद्धातव्यं श्रद्धानेन नित्यं

न श्रद्धालुं जन्ममृत्युं विशेषाम् ॥

ज्ञानान्मोक्षो जायते पूर्याणां

नास्त्यज्ञानादेवमाहुर्द्विजेन्द्राः ।

तस्मात् ज्ञानं तत्वत् पृथितच्यं

तेनात्मानं मोक्षयेऽन्ममृत्योः ॥

यत्र च वर्णविशेषोपादानं नास्ति वा शुद्धं
प्रति निषेधस्तत्रास्त्येव तस्याधिकारः । तथा च भागवते—

न्वीशुद्धद्विजवंधुनां व्रथी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥

इति । द्विजबन्धवः द्विजातिभ्यः शूद्रायामुत्पन्नाः ।
अथवा संस्कारहीना ब्रात्या द्विजबन्धवः । अत एव म-
हाभारते—

मासुपाश्रित्य कौन्तेय येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

इति ।

ततश्च ब्रह्मवधादिमहापातकं शूद्रस्याऽप्यस्त्येव ।
महापातकप्रायश्चित्तं शूद्रस्य ब्राह्मणापेक्षया चतुर्गुणम-
धिकम् । तदुक्तं भाविष्यते—

पर्षद्या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता ।

वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता शूद्राणां तु चतुर्गुणा ॥

पार्षदञ्च ब्रतं ज्येयं शुद्धये पापकर्मणामिति ।

यस्मिन्विषये ब्राह्मणस्य यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तत्र त-
स्मिन्नेव विषये क्षत्रियो द्विगुणं वैश्यस्त्रिगुणं शूद्रश्रुतु-
र्गुणं कुर्यादित्यर्थः । यत्तु चतुर्विंशतिमतम्—

प्रायश्चित्तं यदास्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।

पादोनं क्षत्रियः कुर्यादद्दृष्टं वैश्यः समाचरेत् ॥

शूद्रः समाचरेत्पादसेशेषेष्वपि पापमस्विति ।

तत्प्रातिलोम्यानुष्ठितचतुर्विधसाहस्रव्यतिरिक्तविषयम् ।

अधमानां तु वर्णनासुत्कृष्टहनने युह ।

द्रोपो गुरुतरो ज्ञेयः क्षत्रादीनां न संशयः ॥

इति भविष्यवचनात् । तथा च याज्ञवल्क्येनापि—

प्रतिलोमापवादेषु चतुस्थिद्विगुणा दमाः ।

वर्णनामानुलोम्येन तस्माद्वर्द्धर्द्धहानितः ॥

इति प्रतिलोम्यकृते वाक्पाशुप्ये शुद्धवैश्यक्षत्रियाणां दण्डकमेण चातुर्गुण्यं त्रैगुण्यं द्वैगुण्यं चोक्तम् । दण्डवच्च प्रायश्चित्तानि भवन्तीति चोक्तम् । अतएवानुलोमोत्पन्नानां मूर्द्धवसिक्तादीनां ब्रह्महन्तृत्वे व्रात्यणादधिकं क्षत्रियाच्च न्यूनं प्रायश्चित्तं भवति । तच्च व्रात्यणोक्तप्रायश्चित्तात्साद्वर्गुणं कल्प्यते । तेनाषाददशाद्वानि तस्य भवन्ति । एवमन्येष्वपि अनुलोमेषु न्यूनं प्रतिलोमेषु चाधिकं कल्पनीयम् । यादृशे विषये शुद्धस्य यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तत् तत्खीवालरोगिवृद्धादेर्द्धं देयम् । तदाहांज्ञिराः—

अशीतिर्यस्य वर्षणि वालो वाप्यनपोडशः । . . .

-प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्थियो रोगिण एव च ॥

इति ।

यत्र च वयसि पुंसामङ्गं तस्मिन्नेव स्थीणां पादमात्रम् । तदाहांज्ञिराः—

अर्बाकु द्वादशादूर्षादशीतेरुदूर्ध्वमेव वा ।

अर्द्धमेव भवेत्पुंसां तुरीयं तत्र योषिताम् ॥

इति ।

इदं च यस्य वर्णस्य यद्यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तत्तद्वर्णाद्वृच्छादयोऽर्द्धं स्थियश्च पादं कुर्युरिति ज्ञेयम् । यत्तु-पादो वालेषु दात्तव्यः सर्वपापेष्ट्रयं विधिरिति विष्णुवचनं, तदुपनतिवालविषयम् ।

यदपि—

ऊनैकादशवर्षस्य पंचवर्षात्परस्य च ।

प्रायश्चित्तं चरेद् भ्राता पिता वान्यःसुहज्जनः ॥

अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।

राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

इति शंखवचनं, तत्र सर्वात्मना प्रायश्चित्तपरम्, प्रायश्चित्तविधेरनपेक्षिताश्रमवर्णवयोऽवस्थाविशेषत्वेन तेष्वप्यनिरुद्धत्वात् । किन्तु सम्पूर्णप्रायश्चित्ताभावप्रतिपादकम् ।

तथा पञ्चवर्षादूदूर्ध्वं पादाभिधानात्ततोऽर्वाकिंचिन्न्यूनं प्रायश्चित्तं कल्पयति । शूद्राणां प्रायश्चित्तविशेषे तारतम्यं तु तत्तद्विधिभ्य एव ज्ञेयम् । शूद्रस्य प्रायश्चित्तोपदेशो पर्षत्वं निषिद्धं धर्मविवृतौ—

क्षत्रियोऽप्यथ वैश्यो वा शूद्रो वा न कथंचन ।
प्रायश्चित्तविधानं हि कुर्वते विदुर्वृधाः ॥

इति । चतुर्विंशतिमते—

इवचर्मणी यथा क्षीरमपेयं ब्राह्मणादीभिः ।
तद्भृद्भृद्भृसुखाद्वाक्यं न श्रोतव्यं कथंचन ॥
पण्डितस्यापि शूद्रस्य शालज्ञानरतस्य च ।
वचनं तस्य न ग्राह्यं शुनोच्छिष्टं यथा हविः ॥
शूद्रो ज्ञानावलेपेन ब्राह्मणान् भाषते यदि ।
स याति नरकं घोरं यावदाभृतसंप्लवम् ॥

इति । अंगिराः—

तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरस्सरम् ।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम् ॥

इति ।

शूद्रस्य निर्विद्यत्वेन वैदिकमन्त्रसाध्यजपहोमविवर्जितं कृच्छ्रादिव्रतदानस्त्वप्सुपदेष्टव्यमित्यर्थः । अन्ये तु—

आरम्भे सर्वकृद्वाणां समाप्तौ च विशेषतः ।
आज्येनैव हि शालाग्नौ जुहुयाद्व्याहृतीः पृथक् ॥
श्राद्धं कुर्याद्रतान्ते तु गोहिरण्यादिदक्षिणा ।
स्त्रीणां होमो न कर्तव्यः पञ्चगव्यं तथैव च ॥

इति जावालवाक्ये प्रकृते शालाभवेव स्त्रीणां होमविधानात् स्त्रीशूद्रयोलौकिकाभौ ब्राह्मणद्वारा होमोस्तीति वदन्ति । पंचगव्यं तु स्त्रीणां विकल्पितम् ।

स्त्रीशूद्रस्य विशुद्धर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।
पंचगव्यं तु कुर्वति स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥

इति पाराशारेण विहितत्वात् । प्राक् निषिद्धत्वाच्च । शूद्रे तु तन्म निषिद्धम् ।

ये तु,

पंचगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिवेत् ।

उभौ तौ तुल्यकर्मणौ पूयाख्ये नरके वसेत् ॥

इत्यस्ति वंचनं तत्प्रायश्चित्तानंगपंचगव्यविषयम् । शूद्रेण प्रायश्चित्ताङ्गजपहोमौ विप्रद्वारा कार्यौ ।

“अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्णते”

इति परिभाषणात् । तथा च धर्मविवृतौ—

उपवासो ब्रतं होमस्तर्थस्नानं जपादिकम् ।

विष्णुः सम्पादितं यस्य सम्पन्नं तस्य तत्फलम् ॥

इति ।

शिष्टं प्रायश्चित्तप्रकरणे गोविन्दार्णवे द्रष्टव्यम् ।

देवलः—

शूद्रधर्मो द्विजातिजातिशुश्रूषा पार्पवर्जनं कुटुम्ब-

पोषणं चेति । विष्णुपुराणे—

द्विजशुश्रूषयैवैष पाकयज्ञाधिकारवान् ।

निजान् जनयते लोकान् शूद्रो धन्यतरस्ततः ॥

दानं च दध्याच्छूद्रोपि पाकयज्ञर्यजेत च ।

पित्र्यादिकं चैव सर्वं शूद्रः कुर्वीत वै नरः ॥

मनुः—

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।

यदतोऽन्यद्वि कुरुते तद्वेच्चस्य निष्फलम् ॥

तेनैतदुक्तं भवति । विप्रसेवातत्पर एव शूद्रः पञ्चमहायज्ञादि कुर्यात्तदपि तत्सेवाऽविरोधेन । तत्सेवा-वैमुख्येन तु तत्र क्रियमाणमप्यकृतप्रायमेव भवति । तथा-भूतस्य तत्राधिकारप्रतिपेधनात् ।

महाभारते आनुशासनिके—

रागो द्वेषश्च मोहश्च पारुप्यं च नृशंसता ।

शाठ्यं च दीर्घवैरत्वमतिमानमनार्जबम् ॥

अनृतं चातिवादं चैषुशुन्यमतिलोभता ।

विकृतिश्चाप्यवज्ञानं जनने शूद्रमाविशेत् ॥

नश्यन्ति तामसा भावाः शूद्रस्य द्विजभक्तिः ।

द्विजशुश्रूषया शूद्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥

अहिंसकः शुभाचारो देवताद्विजपूजकः ।

शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मेणैव पूज्यते ॥

तथा—

संचयांश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथंचन ।

प्रापीयान् हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्दरियसः ॥

राजा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धर्मतः ।

गरीयसो द्विजातीन् वशे कुर्यादाक्रामेन्न गणयेदित्यर्थः । राजावेत्यादि । अथवा शूद्रो यदि राजा भवेत् तदा द्विजैरनुज्ञातः सन् कामं धनसंचयं कुर्वीत । यद्धा । राजावासं राजपरिग्रहं स्थानपालादित्वं प्राप्य अनुज्ञातो द्विजैः सन् कामं धनसंचयं कुर्यात् ।

मनुः—

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंग्रहः ।

शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥

तथा—

न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ।

न चाऽस्याऽधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्राप्तिषेधनम् ॥

इति ।

अत्र मेधात्प्रिथिः यदस्याहत्य शृङ्गाहिक्या न प्रतिषिद्धं किंत्वनादतवर्णविशेषं सामान्यशास्त्रेणैव निषिद्धम् । हिंसास्तेयानृतादित्यतिक्रमादस्य न तथा पात-

कमुत्पद्यते यथा द्विजातीनाम् । तथा घोडस्य संस्कारो विशिष्य नोपदिष्ट उपनयनादिरूपस्तं नार्हति, येषु तु गर्भाधाननामकरणनिष्कर्मणान्नप्राशनविवाहात्यकर्मसु विशिष्य प्रभाणमस्ति ते न निपिध्यन्ते इति वक्ष्यते । नाऽस्याधिकार इति । अस्य श्रौते स्मार्ते च धर्मे मन्त्रैः कसाध्येऽधिकारो नास्ति अमन्त्रके च स्तानोपवासार्चनादौ साधारणधर्मे प्रतिपेधो नास्ति । यद्वा, स्तानोपवासब्रतदानार्चनादौ नाऽस्य शूद्रस्य नित्योऽधिकारोऽस्ति तदकरणे न प्रत्यवैति । अत एव नास्मात्प्रतिपेधोऽप्यस्ति । शिष्टाऽप्रतिपिछत्वात्साधारणधर्मत्वेन विहितत्वादस्युदयकामनया तदनुष्ठानसम्भवादित्यर्थः । एवं लशुनादिभक्षणेऽपि न निपेधस्तद्वर्जने त्वस्युदय इति वदन्ति । तदुक्तं मनुना—

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेपा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ इति ।

मांसभक्षणे विध्युक्ते । मद्यशब्दो लशुनादेरप्युपम्युक्तः । मैथुने स्वदारेषु ऋतावनृतौ च । यतः सामान्यतो निपिछस्यापि वर्जने हृष्टादृष्टफलमुत्पद्यते अतो निवृत्तिर्महाफला न तु ज्योतिषोमादेः धर्मस्य प्रतिपेधाभाव इति मन्तव्यम् । तस्य वर्णविशेषोपादाः

नेन विधानात् । न च,

धर्मेष्ववस्तु धर्मज्ञाः सतां धर्ममनुष्ठितम् ।

मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥

इति मलुवचनात् अमन्त्रकाण्येव ज्योतिष्ठोमादी-
नि तेषां भवन्तीति वाच्यम् । तेषां समन्त्रकेषूतपन्नेषु
मन्त्ररहित्वेनानुष्ठानमशाब्दं स्यात् । यथा चोत्पत्तिवा-
क्यैर्विहितानि तथैव कर्तव्यानि । अन्यथा कम्मैगु-
प्यापत्तिः । उत्पत्तिवाक्यैश्च समन्त्रकाण्येव कम्माण्यु-
त्पादितानि कथममन्त्रस्य शूद्रस्य स्युः ।

अत एव जातकर्मादिष्वपि शूद्रा नाधिक्रियन्ते !
मन्त्रवर्जं न दुष्यन्तीति तु येषु स्नानोपवासदेवार्चना-
दिषु अमन्त्रकतयोत्पन्नेषु साक्षादधिकारो न निषिद्धः
तत्र उत्पन्नशिष्टवैदिकमन्त्रपरिहारेणानुष्ठाने न दोष
इत्येवं परम् । तथा च मोक्षधर्मेषु व्यासः—

न चेह शूद्रः पततीति निश्चयो न चापि संस्कारमिहार्हतीति च ।
श्रुतिप्रवृत्तं न च धर्ममनुते न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं कुतम् ॥

मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति कुर्वाणाः पौष्टिकीं क्रियाम् ।

यथा यथा हि सद्वृत्तमालवन्तीतरे जनाः

तथा तथा सुखं प्राप्यं प्रेत्य चेह च शेरते ॥ इति ।

अर्तएव वैदिकमन्त्रवत्तया उत्पन्नेषु संस्कारेष्वपि

शूद्रस्य नाधिकारः ।

तथा हि द्विविधः संस्कारो भवति दैवो ब्राह्मण-
श्च । दैवाः पाकयज्ञाः हविर्यज्ञाः सौम्याश्च । ते तु वै-
दिकमंत्रसाध्यत्वादस्य न भवन्त्येव । ब्राह्मणां गर्भा-
धानादयः स्मार्तास्ते च पोडश ।

यदाह जातूकर्ण्यः—

आधानपुंसवनसीमन्तजातनामाज्जचौलकाः ।

मौज्जीव्रतानि गोदानसमावर्तविवाहकाः ॥

अन्त्यं चैतानि कर्माणि प्रोच्यन्ते पोडशैव तु ।

शूद्राणां चैव भवति विवाहश्चान्त्यकर्म चेति ।

एते तु नित्याः । अत्र शूद्राणां त्वेते अमंत्रकाः
कार्याः । तदाह यमः—

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मंत्रेण संस्कृतः ।

न केनचित्समस्तजच्छन्दसा तं प्रजापतिः । इति ॥

याजवल्कयोपि—

ब्रह्मक्षत्रियविटशूद्रा वर्णास्त्वाद्यात्मयो द्विजाः ।

निपेकादिश्मशानान्तास्तेषां वै मंत्रतः क्रियाः ॥

इति । अत्र विवाहान्त्यकर्मणोरेव शूद्रं प्रति विधा-
नात् अन्ये संस्कारा न सन्तीति गम्यते ।

तथा च सुमन्तुः—

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां गर्भाधानसीमन्तोन्नयनजा-
तकर्मस्तलामकरणान्नप्राशनचूडोपनयनव्रतचर्याध्ययनस-
मावर्तनविवाहयज्ञदानानि समानीति ।

अनुरपि—

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यौर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥

वैदिककर्माणि वेदसंत्रयुक्तानि तैर्द्विजन्मनां शरी-
रसंस्कारः कार्यो न शूद्राणाम् । एवं सामान्यतो नि-
षेदेऽपि कानिचित् प्रतिप्रसूयन्ते । तत्र—

भार्यारितः शुचिभृत्यभर्ता श्राद्धक्रियापरः ।

नमस्कारेण मंत्रेण पञ्च यज्ञान्न हापयेत् ॥

इतिवचनात्पञ्चमहायज्ञश्राद्धभृत्यभरणशास्त्र-
द्वर्भाधानमनुज्ञायते ।

भार्यारितत्वं हि नाम ऋतुकालगामित्वम् । स एव
च गर्भाधानकालः । एवं नामकरणमपि शूद्रस्य तु जु-
गुप्सितमिति योगिवचनात् । शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतमिति
मानवात् ।

शस्मान्तं ब्राह्मणे प्रोक्तं वर्मान्तं क्षत्रिये भवेत् ।

गुप्तदासात्मकं नाम विज्ञेयं वैश्यशूद्रयोः ॥

इति व्यासवचनात् ।

मासे चतुर्थे कर्तव्यं शिशोर्निष्कमणं गृहात् ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यच्चेष्टे मङ्गलं कुले ॥

इति वचनात् ।

शूद्रस्य निष्कमणमन्नप्राशनं च भवति वर्णविशेषानुपादानात् । शिशुग्रहणं शूद्रस्यापि प्राप्त्यर्थमिति मेधातिथिरपि । कर्णवेधोऽपि भवति । विशेषानुपादानात् । अन्ये संस्काराः समन्वयकत्वान्न भवन्ति । ब्रह्मपुराणेऽपि—

“विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभते सदे” ति मात्रशब्देनेतरसंस्काराणां निवृत्तिरुक्ता । तथा च व्याख्यातं कल्पतरौ—“मात्रशब्दस्तु विवाहेतरसंस्कारनिवृत्यर्थः । न च मात्रपदात् मन्त्रनिवृत्तिः । अविद्यत्वादेव शूद्रस्य मन्त्राऽप्रसङ्गादिति । एवं च नामकरणकर्णवेधनिष्कमणान्नप्राशनानां वैकल्पिकमनुष्ठानमिति गम्यते । नचैवं स्मृतिवाधप्रसङ्गः । याक्षिकनामकरणादिविधानेनापि स्मृतेश्चरितार्थत्वात् । चूडाकरणं तु द्विजानामेव । “चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मत” इति मनुवचनात् । वपनं स्वकुलाचारेणास्य भवति । न च तदेव चूडाकर्म । पञ्चचूडता चतुश्चूडतेत्यादिनिमित्तक एव चूडाकर्मशब्दप्रयोगः । शूद्राणां च तदसंभवात् ।

तथा च लौगाक्षिः—

तृतीयस्य वर्षस्य भूयिष्ठे गते चूडाः कारयते दक्षिणतः कमुजावशिष्टानामुभयतोऽत्रिकाश्यपानां मुण्डा भृगवः पंचचूडा अङ्गिरसो वाजिमेके मङ्गलार्थं शिखिनोऽन्ये यथाकुलधर्मं वा शुक्लपक्षस्य पुण्याहे पर्वणि चेति ।

कमुजा शिखवा सा तूत्सर्गतो मध्ये शिरसि कार्या वासिष्टानां तु दक्षिणपार्श्वे भवति । अत्रीणां कश्यपानां च उभयतो वासे दक्षिणे च भृगूनां मुण्डनमेव न शिखाधारणम् । अङ्गिरसां तु पञ्चमध्ये एका चतुर्दिक्षु चतस्र इति । एके पुनर्मङ्गलार्थं वाजिं केशपंक्तिं कुर्वन्ति । सा च समन्ताल्ललाटकर्णमूलस्पर्शिनी भाले भवति । तत्र मध्ये शिखा भवति न भवति च आचारात् । शिखिन इत्यानियमेन यत्र कापि शिखामात्रमेव कुर्वन्ति । एवञ्च यथागृह्यं व्यवतिष्ठते । शूद्रस्य वपने शिखाधारणं सर्वमुण्डनं वेति विकल्पः प्रागेव प्रपञ्चितः । उपनयनमपि शूद्रस्य नास्ति । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यामिति वर्णविशेषोपादानेनैव तच्छूबणात् । तथा चापस्तम्बः—

अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनामिति । मनुरपि—

गौमैहामर्जातकर्मचौलमौञ्जीनिवन्धनैः ।

वैजिकं गर्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥

द्विजानामेव एतानि कर्माणीति दर्शयति । अन्त्य-
कर्म तु शरीरप्रतिपत्तिरूपत्वाद्भवति शूद्रस्य । लौकि-
कामौ च दाहः । एवं च येषु संस्कारेषु जातकर्मसीम-
न्तोन्नयनादिषु शूद्रस्यानधिकारः, तत्कर्मकाले कुलपर-
म्परागतं मङ्गलाचारमात्रं कार्यं न पुनः संस्कारोऽ-
पि । यत्तु—

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।

इति स्नानदानादिकमुक्तं तदस्यापि भवति । अ-
विरोधात् । अतएव गर्भरक्षा गर्भिणीधर्मदोहददाना-
दयः, पठिकापूजनभूम्युपवेशनादयोऽविरुद्धास्तस्यापि
भवन्ति । विवाहाद्यारम्भे वाऽभ्युदयिकं श्राद्धं शूद्रस्या-
मान्नेनैव भवति । “आमेनैव तु शूद्रस्ये”ति घचनादि-
ति वक्ष्यते । संध्यावन्दनमप्यस्य नास्ति । कूर्मपुराणे—

सायं प्रातद्विजः सन्ध्यामुपासीत समाहितः ।

कामाल्लोभाद्यान्मोहान्मुक्तो हि पतितो भवेत् ॥

इति द्विजग्रहणात् । श्रुतिइच—तदुह एते ब्रह्मवा-
दिनः पूर्वाभिमुखाः सन्ध्यायां गायत्र्याभिमंत्रिता अप
उद्दं विक्षिपन्ति ता एव आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षां-
सि मन्देहारुणे द्वीपे प्राक्षिपन्तीति ।

ब्रह्मवादिन इति गायत्र्याभिसन्त्रिता इति वच-
नादन्येषां गायत्र्यनधिकारिणामनाधिकारमाहुः । गाय-
त्र्यधिकारिणश्च त्रैवर्णिका एव । काल्यायनः—“सा-
वित्र्या ब्राह्मणसुपनयेत् त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैत्र्यं
सर्वेषां वा सावित्री । स्त्रीणां पूजा विधीयिते(?) ।

विरक्तानां च शूद्राणामेवं पूजा प्रकीर्तिता ।

अन्येषामपि सर्वेषां नराणां मुनिपुङ्गव ॥

पूजा देवालयं हृष्ट्वा प्रणामस्तस्य कीर्तिः ।

एवं पूजा कृता येन सफलं तस्य जीवितम् ॥

इति । प्रणवेनैवेति प्रणवयुक्तेन पञ्चाक्षरेणेत्यर्थः ।
नमोन्तेन शिवेनैवेति । शिवाय नम इत्येतावता प्रण-
वरहितेनेत्यर्थः । एतेन स्त्रीशूद्रयोः प्रणवे नाधिकार इ-
त्युक्तम् । वैष्णवमन्त्रदीक्षा त्वास्ति शूद्रस्य ।

तथा च वराहपुराणे—

चातुर्वर्णस्य वक्ष्यामि दीक्षामथ यशस्विनीमित्यारभ्य,

शूद्रस्यापि प्रवक्ष्यामि मद्भूतस्य वरानने ।

यां तु दीक्षां समासार्थं मुच्यते सर्वकिलिबैः ॥

इत्युपक्रम्य ‘दीक्षा वै सा तु शूद्राणामुपचारश्च
ईदृशा’ इत्युपसंहतम् । तथा तत्रैव—

अलाभे वेदमन्त्राणां पंचरात्रोदितेन हि ।

अविचारेण प्रपञ्चन्ते तेषां प्राप्त्यन्ति मानवाः ॥ ११

ब्राह्मणक्षत्रियविंशां पञ्चरात्रं विधीयते ।

शूद्रादीनां च तत् श्रोत्रपद्वीमुपयास्यति ॥

तत्पञ्चरात्रम् । भविष्यपुराणे—

ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं कुलीनं शूद्रमेव च ।

पुरुषं + + यं वापि दीक्षयेत्सुर्यमण्डले । इति ॥

एवं शक्तिं विनायकं मंत्रदीक्षापि तत्तदागमेषु + + + +

द्वैव । पूज्यायामप्यस्याथिकार उक्तस्तत्रैव ।

अथ शूद्रस्य वक्ष्यामि गदतः शृणु + + + ।

यानि कर्माणि कुरुते शूद्रो मर्यवस्थितः ।

दम्पती मम भक्तौ च मम कर्मपरायणौ ।

तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्री ब्राह्मणस्य । देव सवितुरिति राजन्यस्य । विश्वारूपाणीति वैश्यस्य ।

अतः शूद्रस्य गायत्र्यभावात्तसाध्ये सन्ध्यावन्दनकर्मण्यप्यन्नधिकारः । अपि च—

सन्ध्योषासन + + स्यात्तायं प्रातः प्रसन्नधीः ।

नानु तिष्ठति यः पूर्वा नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ॥

स शूद्रेण समो लोके सर्व धर्मवहिष्कृतः ।

इति वचने न सन्ध्यारहितस्य शूद्रसमत्वाभिधानाच्छूद्रस्य संध्याकर्मण्यनधिकारो गम्यते । यत्तु तस्मिन्कां

ले विष्णुध्यानादिं तत्त्वविरोधान्न प्रतिषिध्यते । एवं च नम स्कारमन्त्रेण संन्ध्यावन्दनं शूद्रस्योति वदन्तः परास्ताः । नमस्कारमन्त्रस्य शृङ्गाहिकया पञ्चमहायज्ञश्राद्धामौ-करणस्नानेष्वेव विधानात् । यज्ञोपवीतमस्य न भवति । उपवीतं वस्त्रविन्यासादीनि बौधायनवचनात् ।

कार्पाससुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्वकृतं त्रिवृत् ।

शणसूब्रमयं राज्ञो वैश्यस्याबिकसूत्रकम् ॥ इति ।

मनुनापि द्विजानासेव तद्विधानात् ।

एवं च शूद्राणां श्रौतमन्त्रदीक्षायां स्मार्तेष्वपि प्र-
णवादिषु मन्त्रेषु नाधिकारः । तथा च स्कन्दपुराणे
शिवपूजाविषये—

वक्ष्ये पूजाविधिं विश्रा इत्युपक्रम्य “श्रीमत्पञ्चा-
क्षरेणैव प्रणवेन युतेन त्विति” ति पूजामंत्रसुक्त्वा—

प्रणवेन महादेवं सर्वज्ञं सर्वकारणम् ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च सुब्रतः ॥

एवं दिने दिने देवं पूजयैदम्बिकापातिम् ।

सन्यासी देवदेवेशं प्रणवेनैव पूजयेत् ।

नमोन्तेन शिवेनैव भागवतौ भक्तौ मत्परौ कर्मनियन्त्रितौ ।

दैशां कालं च जानन्तौ रजस्तमसर्वार्जितौ ।

नमस्कारप्रियौ + त्यं मम चिन्ताव्यवस्थितौ ।

शुद्धः कर्माणि वेदैर्मेय एवं तु समाचरेत् ।
त्यत्क्ष्वा ऋपिसहस्रा + शूद्रमेव तु याम्यहम् ।

तथा नरसिंहपुराणे—

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या, खियः, शूद्रान्त्वजातयः ।

सम्पूज्यन्ते सुरश्रेष्ठं भक्त्या, सिंहवपुरद्वयम् ॥

मुच्यन्ते चाशुभैर्दृष्टैर्जन्मकेटिसमुद्धवैः ।

सम्पूज्य तं सुरश्रेष्ठं प्राप्नुवन्त्यसिन्नां लितम् ॥

इति । तथा लिङ्गपुराणेऽपि—

अथ रुद्रो महादेवो मण्डलस्थ उवाच्च ह ।

पूज्योऽहं ब्राह्मणानां च क्षत्रियाणां विशेषतः ॥

वैश्यानां चैव शूद्राणां शूश्रूप्यः पूजकस्य च ।

स्त्रीणां चैवाधिकारोस्ति पूजादिपु न संशयः ॥

इति । एतेन च दूरात्पूजामात्रमेवानुज्ञायते न स्पशोऽपि । तदुक्तं वृद्धशारद्रीये—

स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च जनेश्वर ।

स्पर्शने लाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वा शङ्करेऽपि च ॥

इति । तथा च,

नमेधः शूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं त्राहसिमेत्वा ॥

स सर्वयातनाभोगी यावदाचन्द्रतारकम् ॥

योगिङ्गिः सेवितं लिङ्गं विष्णुं त्रापि नमेत्तुयः ॥

स कोटिकुलसंयुक्तं आकल्पं रौरवे बंसेत् ॥
तथा,

यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमेन्नरः ।

न तस्य निष्कृतिर्भूयः प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥

इति । सर्वाण्येतानि स्पर्शपूर्वकमर्चा निषेधान्ति न
पूजामात्रम् । पूर्वत्र विधेरुदाहृतत्वात् । स्कान्दे
तु विशेष उक्तः—

स्वधर्मं यः परित्यज्य परधर्मस्तुचिर्भवेत् ।

चकोरनयने चौरः स मूढश्चन्दशेखरे ॥

तेनाहं पूज्यमानोऽपि गन्धं जिघ्रामि कौणपंम् ।
इति । तेन स्वधर्महीनेन शिवपूजा न कार्येत्युक्तं भव-
ति । ब्राह्मणस्य तु स्वधर्मत्यागिनोऽप्यस्त्यधिकार इ-
त्युक्तं तत्रैव ।

वेदमन्त्रधनैर्विप्रैरहं तुष्येऽर्चितः सदा ।

न द्विजानां करस्पैरुद्विजामि वरानने ॥

शूद्रकर्मतेनापि स्पृश्यमानो द्विजन्मना ।

हृष्यामि तेन सुतरां पूज्यमानश्च सुन्दरि ॥

अत्रापि द्विजग्रहणाच्छूद्राणां तेत्तुल्ययोगक्षेमाणां
स्त्रीणां च करस्यशो निषिध्यते । तेन तैर्दूरादेवोपचार-
निवेदनमात्रं कार्यम् । अयं च स्पर्शनिषेध इदानीन्तन

प्रतिष्ठितलिङ्गविषयः । न पुनः पुराणप्रातिष्ठितेष्वनादि-
लिङ्गेष्वपि । तदुक्तं नारदये—

यदा प्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्धिर्यथाविधि ।

ततः प्रभृति शूद्रश्च योपिच्चापि न संस्पृशेत् ॥

इति । यत्तु—

शिखां यज्ञोपवीतं च वस्त्रमारक्तमम्भसा ।

स्पर्शनं देवतानां च कायस्थाद्यो विर्जयेत् ॥

तथा, जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रब्रज्या मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं चेति खीशूद्रपतनानि पट् ।

इति । तदेवंजातीयकानां पूर्वोक्तरीत्या सदस-
च्छूद्रपरतया द्विजसेवाविरोधाविरोधाभ्यां यथोक्तविप-
यतया विरोधः परिहरणीयः । सच्छूद्रलक्षणं चोक्तम् ।
मासि मासि वपनं द्विजोच्छिष्टभोजनं द्विजशुश्रूपया
वृत्तिः पञ्चमहायज्ञनिष्ठत्वं चेति । तदेवमेते धर्माः
सच्छूद्राणामेव भवन्ति तदितरेषां तु सामान्यधर्मा
एवाऽहिंसादय इति द्रष्टव्यम् । भगवन्नामकीर्त्तने तु
सर्वेषामधिकार इति सर्वेषु पुराणेषु प्रसिद्धम् ।

शिष्टानामवधिर्गुणैकजलधिः सत्सम्पदां शेवधिः

श्रीमत्केशवदासतः समजानि श्रीमत्पिलाजीतियः ॥

तस्यैतस्य कृते कृतेऽत्र कृतिना कृष्णेन शेषेण स-
च्छूद्रा चारशिरोमणौ विधिनिषेधानां विवेकोऽभवत् ॥
इति श्री शूद्राचार शिरोमणौ शूद्रस्य विहित
निषिद्धयोर्विवेकः समाप्तः ।

[अथान्हिकक्रमेण शूद्रे कर्तव्यविशेषः...कथयते]

मनुः—

ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धमाथौ चाऽनुचिन्तयेत ।
कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥
रात्रैः पश्चिमयामस्य मुहूर्तो यस्तृतीयकः ।
स ब्राह्म इति विज्ञेयो विहितः सुप्रबोधने ॥

तथा—

ब्राह्मे मुहूर्ते यौ निद्रां न कुर्यातां तु दम्पती ।
तद्गृहं देवतैः सार्द्धं पितृभिः सेव्यते सदा ॥

स्मृतिचन्द्रिकायाम्—

ब्राह्मे मुहूर्ते या निद्रा सा पुण्यक्षयकारिणी ।
तां करोति तु यो मोहात्पादकृच्छ्रेण शुञ्चाति ॥

विष्णुः—

शयनादुत्थितो यस्तु कीर्त्येन्मधुसूदनम् ।
कीर्त्यनाचस्य पापानि नाशमायान्त्यशेषतः ॥

वामने—

प्रातरुत्थाय यः पश्येच्छोत्रियं सुभगं नृपम् ॥

प्रातरुत्थाय यः पश्येत्स आपञ्चः प्रसुच्यते ।

पापिष्ठं दुर्भगं मद्यं नग्नमुत्कृचनासिकम् ॥

प्रातरुत्थाय यः पश्येचत्कलेरुपलक्षणम् ।

अथ मौत्रम् । विष्णुपुराणे—

ततस्तत्पात्समुत्थाय कुर्यान्मौत्रं नरेश्वर ।

नैऋत्याभिपुविक्षेपं अतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥

ब्रह्मा मुरारि स्त्रिपुरान्तकश्च

भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।

गुरुश्च शुक्रः सह भानुजेन

कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

तत्र प्रथमतो विलोकनीयानि । कात्यायनः—

श्रोत्रियं सुभगङ्गाश्च ह्यभिमग्निचितं तथा ।

याज्ञवल्क्यः—

दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उद्घमुखः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीपे तु रात्रौ चेहाक्षिणामुखः ॥

शूद्रस्य यज्ञोपवीताभावात्कर्णे निधानं वाध्यते ।

न चोपवीतं वस्त्रं विन्यसेदिति चौधायनादि वाक्यै
रूपवीतकार्यकरत्वेन विहितस्य वस्त्रोत्तरीयादेरेव कर्णे-

निधानमस्त्वति वाच्यम् । सतो हि यज्ञोपवीतस्य कर्णे निधानं संस्कारः न पुनः श्राद्धस्थानादिषु निवीतत्वादिवद्भूँ, प्रमाणाभावात् । ‘विशिष्टो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृत’ मित्यस्य श्रौतस्मार्तकर्मपरत्वात् ।

भोजनादौ तु प्रायश्चित्तश्रवणात्तद्वारणनियमः ।

न च, पिबतो मेहतश्चैव भुज्जतोऽनुपवीततः ।

प्राणायासत्रिकं षट्कं नक्तं च त्रितयं क्रमा” दिति प्रायश्चित्तस्मरणं मेहनाङ्गत्वं वोधयतीति वाच्यम् । तस्य द्विजातिविषयत्वात् । तदाह वृद्धपाराशारः—

“यज्ञोपवतिन विना भोजनं कुरुते द्विजः ।

अथ मूत्रपुरीषे वा रेतः सेचनमेव वा ॥

त्रिरात्रोपोषितो विप्रः पादकृछ्रं तु भूमिपः ।

अहोरात्रोषितो वैश्यः शुद्धिरेषा पुरातनी”ति ॥

अंतो न शुद्धे वाससः कर्णनिधानप्रसङ्गः । अन्ये तु व्यज्ञुलादिनिर्मितो+++++कर्णे निधानं स्थूलवस्थादे-स्त्वसम्भवाज्ञैतदित्याहुः । हारीतः—

उच्चारे मैथुने चैव प्रस्त्रावे दन्तधावने ।

स्थाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत् ॥

आङ्गिराः—

उत्थाय पाश्चिमे यामे रात्रेराचम्य चोदकम् ।

अन्तर्द्धय तुणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥
वाचं नियम्य यत्नेन पृथिवनोच्छ्रवासवर्जितः ।
कुर्यान्मूलं पुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः ॥

मनुः—

तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठं पत्रं लोष्टं तृणानि च । इति ।

तथा—

प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकुत् ।
दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा ॥

मनुः—

छायायामन्धकारे च रात्रावहनि च द्विजः ।
यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणवाधभयेषु च ॥

तथा गृह्णपरिशिष्टमते—

कुर्याद्यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।
द्विवासा एकवासास्तु दक्षकर्णे निवेशयेत् ॥

कृष्णभट्टीये तु—

मूत्रे दक्षिणकर्णेतु पुरीषे वामकर्णके ।

धारयेद्द्वस्तुत्रं तु मैथुने हुपवीतवत् ॥

मूलमस्य मृग्यम् । आपस्तम्यः—

तैलाभ्यक्तस्त्वनाचान्तः शमश्रुकर्मणि मैथुने ।

मूत्रोच्चारं यदा कुर्यादहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥

हारीते पक्षे—

ग्राणस्य वेष्टयित्वा तु मृद्गात्रीमावहन् गले ।
जलपात्रं दक्षिणपार्श्वे भूमावाधाय चोत्सृजेत् ॥

दक्षः—

उभे मूत्रपुरीषे तु पूर्वमादाय मृत्तिकाम् ।
आददानस्तु वै पश्चात्सचैलो जलमाविशेत् ॥

तथा,

करस्थोदकपात्रस्तु कुर्यान्मूत्रपुरीषके ।
तज्जलं मूत्रसदृशं सुरापानेन तत्समम् ॥

मनुः—

वाय्वग्निविश्रमादित्यमपः पश्यस्तथैव गाम् ।
न कदाचित्प्रकुर्वीत विष्णमूत्रस्य विसर्जनम् ॥
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ।
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके न शाद्वले ॥
न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गछन्न पथि स्थितः ।
न नदीतिरमासाद्य न भस्मनि न गोमये ॥

यमः—

पल्वलानि तडागानि नदीप्रस्तवणानि च ।
तुषाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च ॥
राजमार्गश्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ।

उपरुद्धो न मेहेत छायां दृश्यं चतुष्पथम् ॥
उदकं चोदकान्तं च पन्थानं च विवर्जयेत् ।
वर्जयेद् वृक्षमूलानि चैत्यश्वभ्राविलानि च ॥

हारीतः—

सोपानन्तको न मेहेत न तीर्थे द्वारि चत्वरे ।

देवलः—

आशौचान्नोत्सृजेलिङ्गं प्रस्त्रवोच्चारयोस्तथा ।
तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र न च किञ्चिदुदीरयेत् ॥

अथ शौचम् ।

भरद्वाजः—

अथापकृष्य विष्मूत्रं लोष्टकाष्ठतृणादिना ।
उदस्तवासा उत्तिष्ठेत् दृढं विधृतमेहनम् ॥

स्कान्दे—

वासेन पाणिना शिश्रं धृत्वोत्तिष्ठेत्प्रयत्नवान् ।

व्यासः—

नाशमूलफलांगारै रुन्मृज्यान्नास्थिवर्हिषा ॥

विष्णुपुराणे—

मार्जनं वामहस्तेन वीरणादैरयाज्ञिकैः । :
कुर्यान्मूत्रपुरीषाणामेवमायुर्न हीयते ॥

देवलः—

धर्मविदक्षिणं हस्तं अधःशौचे न योजयेत् ।
तथैव वामहस्तेन नाभेरुद्धर्वं न शोधयेत् ॥
प्रकृतिस्थितिरेषा हि कारणादुभयक्रिया ।

दक्षः—

शौचे यत्तः सदा कार्ये शौचमूलो द्विजोत्तमः ।
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ।

तत्र याज्ञवलक्ष्यः—

गृहीतशिश्मश्चोत्थाय मृद्धिरभ्युद्धृतैर्जलैः ॥
गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादितन्दितः ॥

पैठीनसिः—

मूत्रोच्चारे कृते शौचं न स्यादन्तर्जलाशये ।
अन्यत्रोद्धृतेन कुर्यात्तु सर्वदैव समाहितः ॥

विवस्वान्—

रात्रिमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृतम् ।
पश्चात्तच्छोधयेत्तर्थमन्यथा ह्यशुचिर्भवेत् ॥

ऋष्यशृङ्गः—

यस्मिन्स्थाने कृतं शौचं वारिणा तत्तु शोधयेत् ।

मनुः—

आहृतामन्यशौचार्थं वालुका या सुरूपिणी ॥

न मार्गीन्न श्मशानाच्च प्रासादा त्वुञ्यतः क्वचित् ।

विष्णुः—

अन्तःप्राण्यङ्गसम्पन्नां हलोत्खाताच्च नाहरेत् ।

विष्णुपुराणे—

वल्मीकमूपकोत्खातां मृदमन्तर्जलाच्चथा ।

शौचावशिष्टां गेहाच्च मृदं शौचे विवर्जयेत् ॥

यमः—

वापीकूपतडागेषु नाहरेद्वाद्यमृत्तिकाम् ।

आहरेज्जलमध्यात्तु परितो मणिवन्धनात् ॥

कश्यपः—

विप्रे गौरा मृदः प्रोक्ताः क्षत्रे रक्तास्तथोदिताः ।

वैश्यस्य हरिताः प्रोक्ताः कृष्णाः स्त्रीशूद्रयोस्तथा ॥

मनुः—

यस्मिन्देशे तु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ।

सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तया शौचं विधीयते ॥

आतातपः—

एका लिंगे करे सब्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।

मूत्रशौचं समाख्यातं शुक्रे तु द्विगुणं भवेत् ॥

विद्यशौचे तु विष्णुपुराणे—

एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शौचोपपादिकाः ॥
हस्ताशौचे हारीतः —

एका लिङ्गे तिस्रोऽपाने दद्यादश सब्ये षट् पृष्ठे
सप्तोभाष्यां पृष्ठे सब्यस्य संनिधानात् ।

शङ्खः —

तिस्रस्तु मृत्तिका देयाः कृत्वा तु नखशोधनम् ।

तिस्रस्तु पादयोर्ज्ञेया शौचकामस्य नित्यशः ॥

पादयोः प्रत्येकं मरीचिः —

तिसूभिश्च तथा पादौ शोध्यौ गुलफौ तथैव च ।

हस्तौ त्वामणिबन्धाच्च लेपगन्धापकर्षणम् ॥

पादयोर्द्वै गृहीत्वा तु सुप्रक्षालितपाणिना ।

इति ब्रह्मपुराणे ।

यथोक्तसंख्याऽपि गंधलेपानपकर्षे तु मनुः —

यावताऽपक्रमेवक्तो गन्धो लेपश्च तत्कृतः ॥

तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ।

यावत्तु शौचं मन्येत तावत् शौचं विधायिते ॥

देवलोपि —

प्रमाणं शौचसंख्यायां न शिष्टैरूपपादितम् ।

मृत्परिमाणं चोक्तं विद्शौचे मनुना —

अर्द्धप्रसूतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धर्द्धा प्रकीर्तिता ॥

हस्तादिशौचे शातातपः —

आद्र्मिलकमान्नस्तु ग्रास इन्दुव्रते स्मृतः ।

तथैवाहुतयः सर्वाः शौचार्थे याश्र मृत्तिकाः ॥

शख्वः —

एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं तु वनस्थानां यतनिं तु चतुर्गुणम् ॥

आदित्यपुराणे —

स्थिशूद्रयोरर्द्धमानं शौचं प्रोक्तं मनीषिभिः । इति ।

गन्धलेपानुवृत्तौ त्वधिकमपि ।

यावत्साध्विति मन्येत तावत् शौचं विधीयिते ।

प्रमाणं शौचसंख्यायां न शिष्टैरुपदिश्यते ।

इति देवलोके पितामहः ।

न यावदुपनीयन्ते द्विजाः शूद्रास्तथाङ्गनाः ।

गन्धलेपक्षयकरं शाचैमेपां विधीयिते ॥

घृद्धपराशारः —

आर्तः कुर्याद्यथाशक्ति स्वस्थः कुर्याद्यथोदितम् ।

बालस्यानुपनितस्य गन्धलेपक्षयावहम् ॥

दक्षः —

यदिवा विहितं शौचं तदर्द्धं निशि कीर्तितम् ।

तदर्घसातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्घमध्वनि ॥

किंच पराचारः —

उपविश्य तु विष्णुन् कर्तुं यस्तत्र विन्दति ।

स कुर्यादर्घशौचं तु तस्य शौचस्य सर्वदा ॥

यत्र तु संख्याया वैषम्येनार्धकरणासंभवस्तत्र
वृद्ध्या मृदर्घपरिमाणा ग्राह्या ।

अन्नाहुः, शूद्रस्य विवाहात्प्राक् संख्या-
नियमाभावः । अपि तु गन्धलेपकथयकरमित्येव ।
विवाहाभावेषि द्वादशवर्षानन्तरं मृत्संख्यायामनि-
यमः । स च पटुत्वापटुत्वापेक्षया । विवाहानन्तरं
तु मृत्संख्यानियमानादरे शूद्रः प्रत्यवैति । एतच्च वा-
लस्यानुपनतिस्य गन्धलेपकथयावहामिति वचनाङ्गभ्यत
इति । पादप्रक्षालनं तु द्विजातेः पूर्वं दक्षिणस्य ततो
वामस्य । शूद्रे तु विपर्ययः । शौचानन्तरं हारीत
पक्षे —

शौचं कृत्वा तु त्रिष्णुन् दृष्टा स्वस्य परस्य च ।

आदित्यमार्गे सोमं वा पश्यद्वोब्राह्मणावपि ॥

देवलः —

इत्येवमद्विराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।

हस्तौ चामणिबन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः ॥

अथाचमनम् ।

पराशरः—

निवद्धशिखकण्ठस्तु द्विज आचमनं चरेत् ।
कृत्वोपवीतं सब्येऽसे वाग्यतः कायसंयतः ॥

भारद्वाजः—

आयतं पर्वतः कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करम् ।
संहताङ्गलिना तोयं गृहीत्वा पाणि(ना)द्विजः ॥

योगी—

मुक्तांगुष्ठकनिष्ठेन [क] रेणा [चमनं] चरेत् ।
ईशान्याभिमुखो भूत्वोपस्पृशेत् यथाविधि ॥

योगी—

अन्तर्जानु शुचौ देश उपविष्ट उद्धमुखः ।
प्राह्वा ब्राह्मेण तर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥

मनुः—

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ।

हारीतः—

कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥

यमः—

तावन्नोपस्पृशेद्विप्रो यावद्वामेन न स्पृशेत् ।

वामे हि द्वादशादित्या यरुणस्त्रिदशेश्वरः ॥

योगी—

हृत्कंठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।

शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

अन्ततः तालुनिसृष्टाभिः । सकृत् एकवारम् ।

एतच्च त्रिचतुर्वारमाचामोदिति गौतमोक्तत्रित्वापवादार्थम् ।

इदमसच्छद्रे । सच्छद्रस्य तु वैश्यवच्छौचकल्पश्वेति

मानवाद् द्विराचमनमेवेति प्राणुक्तम् । मनुः—

अप्सु प्राप्तासु हृदयं ब्राह्मणः शुद्धिमाप्नुयात् ।

राजन्यः कण्ठतात्मुं च वैश्यः शूद्रः स्त्रियोऽपि च ॥

हृद्वानां प्रभाणमाहोशनाः—

माषमज्जनमात्रा हृदयंगमा भवन्तीति ।

प्रचेताः—

अनुष्णाफेनशीताद्विर्न वापीप्रदरोदकैः ॥

पैठीनसिः—

आचम्य शेषा आपस्तु सव्येणौ ? विनिक्षिपेत् ।

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् ॥

षट्कराष्ट्रः—

मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः ।

अङ्गुष्ठस्यानाभिकाया योगेन श्रवणं स्पृशेत् ॥:

कनिष्ठागुंष्ठयागेने स्पृशेत्तकं घद्वयं ततः ।

नार्भि च हृदयं तद्वत्स्पृशेत्पाणितलेन तु ॥

संस्पृशेत्तु ततः शर्पिमयमाचमने विधिः ।

योगी—

त्रिः प्राश्यापो द्विरूप्त्वज्य खान्यद्विः समुपस्पृशेत् ॥

भविष्ये—

यद्भूमावुदकं वीर समुत्तरजाति मानवः ।

वासुकिप्रमुखान्नागांस्तेन प्रणाति भारत ॥

पैठीनासिक्षेपः—

एकं जले स्थले चान्यं पादं कृत्वा ऽचमेज्जले ।

द्वावेकत्र तु कुर्वाणस्तत्कर्मस्वेव शुद्ध्यति ॥

अथाचमननिषेधः ।

देवलः—

सोपानत्को जले मुक्तकेशकच्छशिखोऽपि वा ।

उण्णीषी वापि नाऽचमेद्वस्त्रेणावेष्टय वा शिरः ॥

न गच्छन्न शयानश्च न चलन्न परान् स्पृशन् ।

न हसन्न च संजल्पन् नात्मानं चैव वीक्षयन् ॥

केशाञ्जीवीमधः कायमस्पृशन्धरणीमपि ।

यदि स्पृशति वै तानि भूयः प्रक्षालयेत्कमात् ॥

अथः—

अकृत्वा पाँदयोः शौचं तिष्ठन् भूमौ रुदन्नपि ।

विना यज्ञोपवीतेनाऽनन्तर्वासाश्च नाऽचमेत् ॥

आर्द्धवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥

आर्द्धवासाः स्थले यस्तु यद्याचामेन्नराधमः ।

वस्त्रनिरच्योतनं तस्य प्रेतास्तत्र पिबन्ति हि ॥

विष्णुः—

जान्वरेन्द्रधर्व जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।

अधस्ताच्छतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुद्धयति ॥

शाङ्खायनः—

दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्वित स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥

आसनारूढपादस्तु जान्वर्वा जङ्घायोस्तथा ।

कृताबसथिको यश्च प्रौढपादः स उच्यते ॥

व्यासः—

अपः पाणिनखाग्रेण आचमेद्यस्तु वै द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरब्रवीत् ॥

पीतशेषं पादशेषं शौचशैषं च यज्जलम् ।

तत्सर्वं मूत्रसद्दशं पर्यग्निकरणं विना ॥

कौर्मे—

न वामहस्तेनोद्धृत्य पिवेद्द्रुक्णेण वै जलम् ।

मार्कण्डेयः—

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥

हारीतः—

वामहस्ते कुशान् कृत्वा समाचामति यो द्विजः ।

उपसपृष्टं भवेत्तेन रुधिरेण मलेन च ॥

तथा, सब्यापसब्यौ कुर्वीत सपवित्रौ करौ वुधः ।

ग्रन्थिर्यस्य च पत्रस्य न तेनाचमनं चरेत् ॥

शङ्खः—

काशहस्तस्तु नाचामेत्कदाचिद्विधिसम्भवात् ।

प्रायश्चित्तेन शुद्धेत दूर्वाहस्तस्तथैव च ॥

कृष्णभट्टाये—

आयसेन तु पात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः ।

आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचन शुद्धति ॥

मूलं मृग्यम् ।

सांख्यायनः—

स्पृशान्ति बिन्दवः पादौ य आचामतः परान् ।
भौमिकैर्स्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥

आचमननिमित्तानि—

मनुः—

सुप्त्वा भुक्त्वा च निष्ठीव्य उत्का चैवानृतं वचः ।
पीत्वा योध्येऽव्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥

अथाऽचमनानुकल्पः ।

मार्कण्डेयः—

कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् ।
कुर्वीतालंभनं चापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥
यथोविभवतो ह्येतत्पूर्वाभावे परं परम् ।

बृहस्पतिः—

आर्द्रं तृणं गोमयं च भूमिं वा संस्पृशेद् द्विजः ।
तथा, अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसंभवे ॥
मार्जारमूषिकास्पर्शे प्रहासेऽनृतभाषणे ।
निमित्तेष्वेषु सर्वेषु दक्षिणश्रवणं स्पृशेत् ।

बृद्धशातातपः—

पाठकर्मणि निष्ठीव्य दंताश्लिष्टे तथाऽनृते ।
क्षुते पतितसंभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ।

अंगिराः—

चण्डालादीन् जपे होमे दृष्टाऽचम्य विशुद्धति ।
श्वादीन्स्पृष्टापि वाऽचामेत्कर्णं वा दक्षिणं स्पृशेत् ।

सांख्यायनः—

आदित्या वसवो रुद्रा वायुरनिश्च धर्मराट् ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति सर्वदा ॥

अथाचमनापवादः ।

अपश्च त्वौपधं जग्धा कृत्वा तांबूलचर्वणम् ।
सौगन्धिकानि सर्वाणि नाचमेत विचक्षणः ॥
मधुपके च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीपु च ।
नोच्छिष्टस्तु भवद्विग्रो यथौर्ववचनं तथा ॥

आपोऽत्राभिमंत्रिताः, शातातपः—

दन्तलभे फले मूले भक्ष्ये स्त्रेहे तथैव च ।
ताम्बूले चेष्टुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

वशिष्ठः—

दन्तवहन्तलग्नेपु यच्चाप्यन्तर्मुखे भवेत् ।
आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्निगरन्नेव तच्छुचिः ।

अथ दन्तधावनम् ।

घृदशातातपः—

मुखे पर्युपिते नित्यं भवत्यप्रयतो यतः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
 दशाङ्गुलं तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवांगुलम् ।
 अष्टाङ्गुलं तु वैश्यानां इतरेषां षड्ङ्गुलम् ॥
 प्रातर्भूत्वा च यतवाग्भक्षयेद्दन्तधावनम् ।
 चतुरङ्गुलमानं तु नारीणां नात्र संशयः ॥
 सुसूक्ष्मं दन्तहीनस्य समदन्तस्य मध्यमम् ।
 स्थूलं विषमदन्तस्य त्रिविधं दन्तधावनम् ।

काल्यायनः—

पूर्वामुखो धृतिं विद्याच्छरीरारोग्यमेव च ।
 दक्षिणेन तथा क्रौर्यं पश्चिमेन पराजयम् ॥
 उत्तरेण गवां नाशं स्त्रीणां परिजनस्य च ।
 पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे—

उत्थापने ते प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ।

मन्त्रस्तु—

आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।
 ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ॥

विष्णुः—

कनीन्यग्रसमस्थूलं सकूर्च द्वादशाङ्गुलम् ।

प्रातर्भूत्वा च यतवाग्भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

भारते—

प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखं च सुसमाहितः ।

दक्षिणं वाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरं ततः ॥

प्राङ्मुखश्चोपविष्टु भक्षयेद्दन्तधावनम् ।

दक्षिणं वाहुमुद्धृत्य उपवीती भूत्वेत्यर्थः ।

उत्तरीयवाससैवोपवीती भवेत् यज्ञोपवीताभावात् ।

भारद्वाजः—

पतितान्त्यजपाखण्डदेवजीविरजस्वलाः ।

भिपक्षातकिच्छालान् न प्रेक्षेद्दन्तधावने ॥

शुनकं विड्वराहं च गर्दभं ताम्रचूडकम् ।

अन्यान्नं चेद्वशान्पश्येत् द्विजः शुद्धौ विचक्षणः ॥

भारते—

त्याज्यं सपत्रमज्ञातमूद्धर्घशुकं च पाटितम् ।

त्वग्विहीनं ग्रन्थिमुखं तथा पालाशशांशपम् ।

उद्धानाः—

तिन्दुकेन्द्रुद्वन्धूकमोचामरजवल्लिजम् ।

कार्पासिदन्तकाष्ठेन विष्णोरपि हरेच्छ्रियम् ॥

यमः—

आसनं शयनं स्थानं पादुके दन्तधावनम् ।

वर्जयेद् भूतिकामस्तु पालाशं नित्यमात्मवान् ॥

बजयेषु संग्रहः—

नश्लेष्मान्तकपीलुवर्वुरधवारिष्टांजनाश्वकृका (?)

वंधूकेङ्गुदाशिग्रुधान्विकदलीतिन्दुःशमी शालमली ।

पालाशाच्छगुडूचिगुगुलशाणानो (?) कोविदाराम्रिका
निर्गुण्डीशिखिनीवशाकविटपा वेणुश्च पृष्ठे तथा ।

नारदः—

सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ।

रवादिरश्च करञ्जश्च कदम्बश्च वटस्तथा ।

तिन्तिणी वेणुपृष्ठं च आम्रनिम्बौ तथैव च ।

अपामार्गश्च बिल्वश्च अर्कश्चोदुम्बरस्तथा ॥

एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधाबनकर्मणि ।

विष्णुः—

चतुर्दश्यष्टमी पष्टी नंवमी पूर्णिमा तथा ।

एषु स्त्रीतैलमांसानि दन्तकाष्ठं च वर्जयेत् ॥

श्राद्धे जन्मादिने चैव विवाहेऽर्जीर्णदूषिते ।

ब्रते चैबोपवासे च वर्जयेदन्तधावनम् ॥

आचार्यः—

अष्टम्योश्च चतुर्दश्योः पञ्चदश्योस्त्रिजन्मसु ।

व्यतीपाते च संक्रान्तौ दन्तकाष्ठं न भक्षयेत् ॥

नाद्यादजीर्णवभनकासश्वासञ्जरार्दितः ।

पुरोदयाद्रवेत्वद्यान्नोदितेऽस्तमिते रवौ ॥

पराशारः—

दीक्षितो ब्रह्मचारी च यतिश्च विघवाङ्गना ।

नित्यमद्याहन्तकाष्ठममायां च विवर्जयेत् ॥

नारीणां तु विशेषोऽयं भर्त्तरि प्रोपितेऽपि च ।

रजस्वला सूतिका च वर्जयेहन्तधावनम् ॥

रजस्वला चतुर्थेऽह्नि सूतिका दशमेऽहनि ।

स्थानात्पूर्वं वन्धमोक्षे विन्नेष्वपि समाचरेत् ॥

ब्यासः—

प्रतिपदेशपष्ठापु नवम्यां दन्तधावनम् ।

पर्णरन्यत्र काष्ठेश्च जिहोल्लेखे सदैव तद् ॥

अलाभे दन्तकाष्ठानां निपिद्धदिवसेऽपि वा ।

अपां द्वादशगण्डौपैर्मुखशुद्धिर्भविष्यति ॥

याज्ञवल्क्यः—

इष्टकालोष्ठपापाणैरितरांगुलिभिस्तथा ।

मुक्त्वा वाऽनामिकांगुष्ठौ वर्जयेहन्तधावनम् ॥

विष्णुः—

कण्टाकिक्षीरवृक्षोत्थं पर्वार्द्धकृतपूर्वकम् ।

दन्तधावनमुद्दिष्टं जिहोल्लेखानिका तथा ॥

व्यासः—

प्रक्षाल्य भड्कत्वा तज्ज्यान्छुचौ देशे प्रयत्नतः ।
पातितेऽभिमुखे दैवाद्राज्यमाप्नोत्यभीप्सितम् ॥

स्वृतिरत्नावल्याम्—

चतुरष्टद्विषट्चाषगण्डूषैः शुच्यते क्रमात् ।
मूत्रे पुरीषे भुज्यन्ते रेतःप्रस्त्रवणेऽपि च ॥
पुरतः सर्वदेवाश्च दक्षिणे पितरस्तथा ।
ऋषयः पृष्ठतः सर्वे वामे गंडूषमुत्सुजेत् ॥

अथ केशप्रसाधनम् ।

विष्णुपुराणे—

स्नातकस्तु ततः कुर्यात्पुमान् केशप्रसाधनम् ।
आदर्शज्ञानमाङ्गल्यदूर्वाज्यालम्भनानि च ।
स्वसात्मानं घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् ।

अथ स्नानोपयोगितया कुशादिविधिः ।

हारीतः—

कुशहस्तेन यज्जसं दानं चैव कुशैः सह ।
कुशहस्तस्तु यो मुक्ते तस्य संख्या न विद्यते ॥

तथा—

जपहोमहरा हेते असुरा व्यक्तरूपिणः ।
.पवित्रकृतहस्तस्य विद्रवन्ति दिशो दश ॥

इत्यादिसामान्यतो विधानाच्छूद्रस्याप्येतत् ।
जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ॥
अशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

चतुर्भिर्द्वयं पिंजूलैः कुर्यात् ब्राह्मपवित्रकम् ।
एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णवर्णयथाक्रमम् ॥

स्मृतिभास्करे—

सप्तभिर्द्वयं पिंजूलैव्राह्मणस्य पवित्रकम् ।
पञ्चभिः क्षत्रियस्यैव चतुर्भिश्च तथा विशः ॥
द्वाभ्यां शूद्रस्य विहितमित्याहुर्वेदवादिनः ।

अथ स्नानविधिः ।

मार्कण्डेयः—

अस्त्रातस्य क्रियाः सर्वा भवन्तीहा फला यतः ।
प्रातः समाचरेत्सानं तच्च नित्यमिति स्मृतम् ॥
कराभ्यां धारयन्दभान् शिखावन्धं विधाय च ।
प्राणायामांस्तथा कुर्यात्कालज्ञानं यथाविधि ।

ब्यासः—

स्मृत्वोङ्गारं च गायत्रीं निवध्नीयाच्छ्वां ततः ।
पुनराचम्य हृदयं वाहू स्कन्धौ च संस्पृशेत् ॥

एतच्च द्विजानामेव, शूद्रस्य तु तूष्णीमेव, ओंका-
रगायत्र्यादावनधिकारात् ।

विष्णुपुराणे—

होमदेवार्चनाद्यासु क्रियामु स्नानभोजने ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजो वाचनिके जपे ॥

मनुः—

न स्नानमाचरेद् भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।

न वासोभिः सहाजस्यं नाविज्ञाते जलाशये ॥

मार्कण्डेय पुराणे—

नादशाकेन वस्त्रेण स्नायात्कौपीनिकाद्वते ।

नान्यदीयेन नार्देण न सूच्या ग्रथितेन च ॥

स्मृति सागरे—

जलान्ते तिलदर्भास्तु योऽनुष्ठानाय याचते ।

नाऽनुष्ठानफलं तस्य दातुरेव हि तत्फलम् ॥

मनुः—

स्नानोपकरणं सर्वं तस्य दक्षिणभागतः ।

एवं यः कुरुते स्नानं श्रेयो महदवाष्णुयात् ॥

संग्रहे—

जलं देवगृहं चैव शयनं च द्विजालयम् ।

निर्णिक्तपादः प्रविशेन्नानिर्णिकः कदाचन् ॥

आचार सागरे—

जन्मान्ताभ्यङ्ग्या त्राधी(?)स्नानदन्तमृजासु च ।

तिथिस्तात्कालिकी ज्ञेया पारणे लेखने तथा ॥

इति । भनुः—

प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च शुचिराचम्य वाग्यतः ।

तिथिवारादिकं ज्ञात्वा सुसङ्कल्प्य यथाविधि ॥

स्नायादिति शेषः । कात्यायन सूत्रे तु—‘अथाऽतो नित्यस्नान’मित्युपकम्य ‘प्रक्षाल्य पाणिपादं कुशोपग्रहे बद्धशिखी यज्ञोपवीत्याचम्ये’त्युक्तम् । तत्र नित्य-प्राप्ते उपवीते यज्ञोपवीतीति पुनर्वचनं द्वितीयवस्त्रवारणार्थमिति तद्वाप्ये व्याख्यातम् । तेन वाजसनेयिनामेकवस्त्रेण स्नानम् । अन्येषां तु द्विवस्त्रत्वमिति व्यवस्था, इतिपक्षे तत्तदुपदिष्टशूद्राणामपि तद्रीत्यैव व्यवस्था ज्ञेया ।

परादारः—

स्तोतसोऽभिमुखो मञ्जेद्यत्रापः प्रवहन्ति वै ।

स्थावरेषु च तोयेषु आदित्याभिमुखः सदा ॥

अप्रवाहोदकस्नानं विप्रपादाभिपेचनम् ।

आदित्याभिमुखः कुर्यात्सन्ध्यावन्दनमेव च ॥

वाजसनेयिनां नद्यादावपि आदित्याभिमुखं स्नानं

इति पक्षे तत्तदुपदिष्टशूद्राणामपि सैव व्यवस्था । गृहस्थाने,
तु विशेषमाहाऽऽचार्यः—

गृहे गृहमुखं विद्यादन्यत्राभिमुखो रवेः ।

प्रवाहाभिमुखं कुर्यात्स्थानमेव द्विजोत्तमः ॥

शीतोदकं च द्विभार्त्य पश्चादुष्णोदकं क्षिपेत् ।

स्थानमध्ये त्वाचमनं तर्पणं वस्त्रपीडनम् ॥

करपात्रगतं तोयं गृहएतानि वर्जयेत् ।

गृहस्थानेन कुर्वीत तर्पणं मार्जनं तथा ॥

नाऽन्तरा तर्पणं कुर्यात्पश्चादाचम्य शुच्यति ॥

आसने रहितं स्थानं पाषाणे उद्धर्वतः स्थिते ।

गृहएतानि वर्ज्यानि सर्वदा द्विजसत्तमैः ॥

स्थानं कृत्वाऽऽर्द्ववस्थं तु ऊद्धर्वमुत्तारयेद् द्विजः ।

आर्द्रवस्थमधस्ताच्चेत्पुनः स्थानेन शुच्यति ॥

गृहे चेत्तदमन्त्रवादिति छन्दोगपारिशेषवचनान्ति-
त्यमपि स्थानं गृहे अमन्त्रकमेव कार्यम् । ईषन्मन्त्रक-
मित्यन्ये । उष्णोदकस्थानेऽपवादमाह भनुः—

मृते जन्मानि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

पौर्णमास्यां तथा दर्शे यःस्नायादुष्णवारिणा ।

स गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोतीह न संशयः ॥

इति । स्नानमन्त्रेतिकर्तव्यतादिविशेषस्तत्त्वच्छा-
खाप्रसिद्धो गोविन्दार्णवे निरूपितस्तत एवावधार्यः ।
विशेषमाह विष्णुः—

ब्रह्मक्षत्रविशां चैव मन्त्रवत्सानामिष्यते ।

तूष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रीणां च कुरुनन्दन ॥

तूष्णी वैदिकस्मार्तमन्त्रवर्जम् । मदनपालस्तु—

ब्रह्मक्षत्रविशां चैव मन्त्रवत्सानामिष्यते ।

तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं स्मृतम् ॥

इत्येवं योगियाज्ञवल्क्यीयत्वेन पठित्वा व्याख्याय,
तूष्णीमिति श्रौतस्मार्तमन्त्रेतिकर्तव्यताप्रतिपेधे प्राप्ते,
नम इत्येतावन्मात्रं नमस्कारमन्त्रमभ्यनुजानति । स च
नमस्कारमन्त्रः शिष्टाचारप्राप्ते मृदा गोमयेन वा गा-
त्रलेपने विज्ञेयः । अतश्चाऽशक्रान्तेत्यादिमन्त्राणां
निवृत्तिः । एवं च मनुकात्यायनाद्युक्तेतिकर्तव्यतावि-
शिष्टानि मन्त्रवत्सानानि द्विजातिविषयाणि ।

श्रीदत्ताहुकादाद्युक्तम्—तूष्णीमित्यनेन वैदिका
एव मन्त्रा निपिध्यन्ते न पौराणाः । अतएव पद्मपुरा-
णीयः स्नानप्रकारः स्त्रीशूद्रानर्धीतवेदाद्विजातिसाधारण
इति ।

कल्पतरुकारोऽपि—कर्माङ्गुतया पौराणिकमन्त्र-

पाठेऽप्यधिकारोऽस्ति शूद्रस्येत्याह । अन्ये तु पौराणा
अपि आह्मणैरेव पठनीयाः स्वयं तु नम इत्येतावन्मात्र-
मेवोच्चारयेदित्याहुः । स चैव मनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः
खानं समाचरेत् ।

तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।

नमो नारायणायेति मूलमन्त्रं उदाहृतः ॥

दर्भपाणिस्तु विधिना ह्याचान्तः प्रयतः शुचिः ।

चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्तं समंततः ॥

प्रकल्प्यावाहयेद्वामेभिर्मन्त्रै विचक्षणः ।

विष्णोः पादप्रसूताऽसि वैष्णवी विष्णुपूजिता ॥

पाहि नस्त्वेन स्तस्तस्मादाजन्म मरणान्तिकात् ।

तिस्मः कोट्योर्द्धकीटीच तीर्थानां वायुरब्रवीत् ॥

दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तानि तं सन्ति जाह्नवि ।

नन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया शिवा सिता ।

विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ॥

क्षेमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ।

एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकर्त्तियेत् ।

भवेत्संनिहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥

सप्तवाराभिजप्तेन करसंपुटयोजितम् ।

मूर्ध्नि कुर्याज्जलं भूयस्त्रिचतुः पञ्च सप्त वा ॥ ॥
स्नानं कुर्यान्मृदा तद्वदामज्य तु विधानतः । इति । ॥
सर्वश्चायं विधिर्माध्याहिक एव परं प्रातःस्नानेऽपि
समानत्वात्कार्यः ।

यत्तु ‘प्रातः संक्षेपतःस्नानं मध्याहे मांत्रिको वि-
धिः’ इति, एतत्साम्निकविषयम् ।

तथा च उन्दोगपरिशिष्टे काल्यायनः—

अल्पत्वाद्वोमकालस्य वहुत्वात्स्नानकर्मणः ।

प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमकालो विगर्हितः ॥

यच्छाखाध्यायिना ब्राह्मणोन यः शूद्र उपदिष्टो भ-
वति स तद्गृह्णानुसारेण कर्माणि कुर्यात् तद्वोत्रेणैव
व्यवहरेत् । विशिष्यानुपदिष्टस्तु वाजसनेयिकर्माणि
कुर्यात् । काश्यपगोत्रं च प्रचक्षते ।

अथ स्नानप्रयोगः

यथोक्ते स्नानकाले मृद्घोमयदूर्वाकुशपुष्पतिलयव-
धौतवस्त्रयुगाद्यादाय नद्यादितीरं गत्वा शुचौ देशे प्र-
क्षाल्य मृदादि संस्थाप्य मृद्घिराद्विश्च पाणी पादौ प्रक्षाल-
त्याचम्य सत्कुशोपग्रहपाणिः शिखापक्षे वद्धशिखो
वद्धकच्छो यथासंभवमुत्तरासङ्गेत्तरीयपरिहितवस्त्राद्वा-
दिभिर्द्विवासा नैकवस्त्रो न वहुवस्त्रो न परकायवासाः

प्राङ्गुख उद्गुखो वा तीर्थं नमस्कृत्य जर्लाधि-
देवतां वरुणं च नमस्कृत्य जलं प्रविश्य सकृन्निमज्याऽ-
चस्याभन्नकं प्राणानायम्य विष्णुं स्मृत्वा ॐुक्तर्थैऽमु-
क्तखानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य नद्यां प्रवाहाभिमुख-
स्तडागादौ तु सूर्याभिमुखो यथोपदेशं सकृत्विर्वा निमज्जेत।

पद्मपुराणीयकल्पे तु—

सङ्कल्पानन्तरं नमो नारायणायेति चतुर्हस्तं परि-
तस्तीर्थं प्रकल्प्य नमो नम इति गङ्गामावहेत् । ‘विष्णोः
पादप्रसूतासी’त्यादिभन्नास्तु ब्राह्मणैः पठनीयाः स्वय-
मित्यन्ये । ततो मूलमन्त्रेण त्रिनिमज्योन्मज्ज्य मूलम-
न्त्रेण शिरसि जलाञ्जलीन् दद्यात् । मृत्तिकादिस्तान-
पक्षे तु मृदं गोमयं च त्रिधा कृत्वा नम इत्युक्त्वा
मृद एकेन भागेन शिरोऽनुलिप्य नम इत्युक्त्वा द्विती-
येन भागेन नाभेरधः कायमनुलिप्तेत् । ततो गोमयेन
पूर्ववत् नम इत्युक्त्वा गात्रमनुलिप्य सकृन्निमज्योत्थाया-
चम्य गात्रलग्नमृदाद्यपनीय प्रवाहाभिमुखः सूर्याभि-
मुखो वा तज्जले निमग्नसर्वाङ्गः त्रिर्द्वादशकृत्वो वा-
ऽधर्मर्षणार्थं नम इति मन्त्रं जपित्वोत्थाय त्रिर्द्वादशकृत्वो
वानिमज्योन्मज्ज्य यथाशाखं स्तानाङ्गतर्पणं कुर्यात् ।

तद्यथा—पूर्ववदाचम्य प्राङ्गुख उद्गुखो वा नम

इति मन्त्रमुच्चार्य देवांस्तर्पयामि देवास्तुप्यन्तु । तृप्य-
न्तामिति वा यथोपदेशं देवतीर्थेनाज्जलित्रयं दत्त्वा नि-
वीतां भूत्वा नम इति मन्त्रमुच्चार्य ऋषीस्तर्पयामि ऋष-
यस्तुप्यन्तामिति वा प्रजापतितर्थेन द्वौ द्वौ अज्जली
वा त्रयं दद्यात् । दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्राचीनावीती
नम इति मन्त्रमुच्चार्य पितृस्तर्पयामि पितरस्तुप्यन्ता-
मिति पितृतर्थेनाज्जलित्रयं दद्यात् । ततो द्विराचम्य
वासोयुगं परिधाय पुनराचम्य वक्ष्यमाणलक्षणं तिलकं
कृत्वा नम इति सूर्यं नत्वा कुशपुष्पाक्षतैर्यथालाभं
मिश्रितैः सलिलैस्ताम्रपात्रस्थितैरज्जलिस्थितैर्वा नम इत्येव
सूर्यायाध्यं दत्त्वा वस्त्रं निष्पीड्याचम्य महञ्जो दण्डव-
न्निपत्य गृहं गच्छेत् । मध्याह्नस्नानमप्येवमिति
विष्णुः ।

स्नातश्चार्द्वस्त्रो देवपितृतर्पणमन्तः स्थ एव कुर्याद् ।
परिवर्त्तितवासाश्रेत्तीर्थतीर्थमुत्तीर्थेति शातातपः ।

तर्पणं तु शुचिः कुर्यात्प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥ इति ।

द्विज इति प्राधान्येनाभिधानान्वेतरनिवृत्तिः ।

स्नानदेवार्चने होमे स्वाध्यायपितृतर्पणे ॥

आवश्यके जपे होमे भवेद्वाचंयमः सदा ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

स्नानं दानं जपं होमं स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ।

नैकवस्त्रो द्विजः कुर्याच्छ्राद्धभोजनकीः क्रियाः ।

यदा स्थलस्थस्तर्पणं करोति तदा पूर्वोक्तविधिना
स्नात्वा धौते वाससी परिधायात् ।

तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

स्नात्वैव वाससी धौते अकिलष्टे परिधाय च ।

प्रक्षाल्योरुं सृदाऽङ्गिश्च हस्तौ प्रक्षाल्य वै तदा ॥

अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च ।

कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन वै भवेत् ॥

यावदेवानृषीश्चैव पितृंश्चैव न तर्पयेत् ।

तावन्न पीड़येद्वस्त्रं येन स्नातो भवेन्नरः ॥

निष्पिडियति यः पूर्वं स्नानवस्त्रं तु तर्पणात् ।

निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहार्षिभिः ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

अवमृज्याज्ञवस्नातो गात्राण्यवरपाणिना ।

नैव निर्धुन्त्यात्केशान् वासश्चैव न निर्धुनेत् ॥

अवरपाणिना रिक्तेन पाणिना ।

केशस्मश्रुजलापकर्षणार्थं च शिरोवेष्टनं वस्त्रान्तरेण
कुर्यात् ।

तथा च मरुभारते—

आप्लुतः सोऽधिवासेन जलेन च सुगन्धिना ।
राजहंसनिभं प्राप्य चोष्णीयं शिथिलार्पितम् ॥
जलशोपनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्ढनि । इति ।
शिथिलार्पितं यथा भवति तथा मूर्ढनि वेष्टयामासेत्यर्थः ॥

मनुः—

ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुख्यम् ।
पतिं वैश्यस्य शुद्रस्य नीलं मलवदिष्यते ॥
नीलं मलवदिति श्लद्धणामित्यर्थः ।

अथोदृर्घ्वपुण्ड्रविधिः

ललाटे केशवं विद्याज्ञारायणमथोदरे ।
माधवं हृदये विद्याद् गोविन्दं नाभिकूपके ॥
उदरे दक्षिणे पाश्वें विष्णुरित्यभिर्धायिते ।
तत्पाश्वें वामभागे तु मधुसूदनमुत्तरे ॥
त्रिविक्रमं कण्ठदेशे वामे कुक्षौ तु वामनम् ।
अंसे तु श्रीधरं वामे हृषीकेशं तु उत्तरे ॥
पृष्ठे तु पद्मनामं च कुक्षौ दामोदरं स्मरेत् ।
द्वादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्ढनि ॥
पूजाकाले च होमे च सायं प्रातः समाहितः ।
नामान्युच्चार्य विधिना धारयेत्पुण्ड्रकानि च ॥

अशुचिर्वाऽप्यनाचारो मनसा पापमाचरन् ।

शुचिरेव भवेन्नित्यशूद्ध्वपुण्ड्रधरो नरः ॥

तिर्यग्भूत्वा सृदा चोर्ध्वं गन्धेन च यथेच्छया ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् ।

ऊर्ध्वचन्द्रं तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिषु ॥

शूद्रस्य सन्ध्यावन्दनं नास्तीति प्रागुक्तम् ।

अथ पञ्चमहायज्ञान्तःपातिनो ब्रह्मयज्ञस्य विधिः ॥

तस्य काल उक्तः छन्दोगपरिशिष्टे—

स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यदृते निमित्ततः । इति ॥

अत्र पश्चाद्वा प्रातराहुतेरिति द्वितीयः पक्षो द्विजाति-

विषयः । शूद्रस्य तु निरग्नित्वेन प्रातर्होमाऽसम्भवात् ।

अतस्तर्पणात्प्राक् वैश्वदेवावसाने चेति पक्षौ शूद्रविषयौ ॥

याज्ञवल्क्यः—

वेदार्थवपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।

जपयज्ञप्रसिद्धचर्यं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ॥

अत्रानधिकारिणं शूद्रमधिकृत्य सः एवाह—

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञान्न हापयेत् ॥ इति ।

बौद्धायनः—अथ आचम्य दर्भान् धारयमाणः

प्राङ्मुख इति ।
अथाऽस्य प्रयोगः—

तद्यथा स्नानानन्तरमुक्तकाले प्राङ्मुख उपविश्याचम्य ब्रह्मयज्ञेन यद्य इति सङ्कल्प्याप उपस्थृश्य प्राग्येषु दर्भेष्वासीनः सपवित्रोपग्रहो ऽन्यान् दर्भान् करसंपुटेन धारयमाणः कृतोपस्थः पद्मासनेनोपविष्टो व्यत्यस्तपाणिपादो वा यथोपदेशमुपविष्टो नम इति नमस्कारमन्त्रं नमो नम इति त्रिस्ततो ऽप्यधिकं वाभ्यस्येष्टो ब्रह्मयज्ञ इति उत्त्वा दर्भान्परित्यज अप उपस्थृश्याचामेत् । किं च येषु स्तोत्रादिषु साक्षाच्छृद्रस्य पाठाभ्यनुज्ञानं पुराणे दृश्यते तत्पाठेन वा ब्रह्मयज्ञं निर्वच्येदिति ।

अथ तर्पणम् ।

शातातपः—

तर्पणं तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥

प्रत्यवायश्चोक्तो ऽकरणे—

देवताश्च पितृश्चैव मुनीन्वै यो न तर्पयेत् ।
देवादीनामृणी भूत्वा नरकं स ब्रजत्यधः ॥

अनुः—

चतुर्णामपि वर्णानां तर्पणं तु भवेत्सदा ।

तस्मादात्मविशुद्ध्यर्थं तर्पयेत्पितृदेवताः । इति ।

ह्लान्दे—

प्रत्यहं तर्पणं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ।

तत्पितृस्तप्तिपुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम् । इति ॥

एतच्च पुत्राद्यभावे ।

अङ्गिराः—

मार्जनं तर्पणं श्राद्धं न कुर्याद्वारिधारया ।

कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवं नरकं ब्रजेत् ॥

शङ्खलिखितौ—

नेष्टकचिते पितृंस्तर्पयेत् ।

कूर्मपुराणे—

देवान् ब्रह्मऋषीश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।

अक्षता यवास्तण्डुला वा ।

पितृन्भक्तया तिलैः श्लक्षणैः स्वसूत्रोक्तविधानतः ।

गोभिलः—

शुक्लैस्तु तर्पयेदेवान् मनुष्यान् शब्लैस्तिलैः ।

पितृस्तुं तर्पयेत् श्लक्षणैस्तर्पयन्सर्वदा द्विजः ॥

अत्र विशेषमाह योगियाज्ञवल्क्यः—

यद्युद्धृतेन सिद्धेत तिलान्संमिश्रयेज्जले ।

अन्यथा वामहस्तेन ततस्तर्पणमाचरेत् ॥

स्थृत्यन्तरे—

वामहस्ते तिलान्क्षिप्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।

स्थले शाट्यन्तरे पात्रे रोममूले न कुत्रचित् ॥

वामवाहावपि रोममूले न स्यापयेदित्यर्थः ।

तथा मरीचिरपि—

मुक्तहस्तेन दातव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत् ।

वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्त्वा हस्तं तु दक्षिणम् ॥

मरीचिः—

तिलानामप्यलभे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।

तदभावे निपिच्छेत्तु दर्भैर्मंत्रेण वा पुनः ॥

तथा, : .

विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलैस्तथा ।

विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितृणां नोपतिष्ठते ॥

संत्यब्रतः—

खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्तव्यं पितृतर्पणम् ।

सणिकाज्ञनदर्भैर्वा न शुद्धेन कदाचन । इति ।

अच्छुः—

राजतैर्भाजनैरेषामथवा रजतान्वितैः ।
वार्यपि श्रद्धया दक्षमक्षयायोपकल्प्यते । इति ॥

योगियाज्ञवल्क्यः—

अनामिकाधृतं हेम तर्जन्या रूप्यस्वेव च ।
कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवेन्नरः । इति ॥

पितामहः—

हेमरूप्यमयं पात्रं ताम्रकांस्यसमुद्घवम् ।
पितृणां तर्पणे पात्रं मृत्युयं तु परित्यजेत् ॥

शङ्खः—

सौवर्णेन पात्रेण राजतेनौदुम्बरेण खड्गपात्रेणा-
न्यपात्रेण चोदकं पितृतीर्थस्पृग् दद्यादिति ।

द्व्यासः—

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ च सनकादयः ।
अर्हन्ति पितरस्त्रीस्त्रीस्त्रियस्त्वैकैकमञ्जलिम् ॥

समृतिचन्द्रिकायां शालङ्कायनवचनम्—

मातृमुख्याश्र यास्तिस्त्रस्तासां दद्याज्जलञ्जलीन् ।
त्रीस्त्रीनिथ तथाऽन्यासां दद्यादैकैकमञ्जलिम् ॥
सपत्न्याचार्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याज्जलञ्जली । इति ।

विष्णुपुराणे—

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।

ऋषीणां तु यथान्यायं सकृच्चापि प्रजायते । इति ॥

तर्पणे प्रकारमाह यमः—

द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।

गोशृङ्गमात्रमुदधृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥

गोशृङ्गपदार्थं विवृणोति(?)—दक्षः—

प्रादेशमात्रमुदधृत्य सतिलः प्राङ्मुखः सुरान् ।

उद्भूमनुष्यांस्तर्पेत् पितृन्दक्षिणतस्तथा । इति ॥

हारीतः—

आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाच्चमनं जपम् ।

शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाच्चमनं जपम् ॥

जलतर्पणे विशेषमाह कार्णाजिनिः—

देवतानां पितृणां च जले दधाज्जलाञ्जलिम् ।

असंस्कृतप्रभीतानां स्थले दधाज्जलाञ्जलिम् ॥

स्थलाशुद्धौ तु सर्वेषामेव जलएव तर्पणमाह यो-

गियाञ्जवल्कयः—

यदाऽशुचिस्थले वा स्यादुदके देवतापितृन् ।

तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

सत्यव्रतः—

कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।

मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्षया ब्रह्मपुत्रानृषीस्तथा ॥

अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाप्य भूतले ।

दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् सन्तर्पयेत्ततः ।

बृद्धयाज्ञवल्क्यः—

तृप्यत्विति समुच्चार्य तृप्यतामित्यथापि वा ।

विधिज्ञो निक्षिपेत्तोयं देवादिनामशेषतः । इति ॥

तथा,

चतुर्णामपि वर्णनां पितॄणां पितॄगोत्रतः ।

पितॄगोत्रे कुमारीणामूढानां भर्तृगोत्रतः । इति ॥

पितॄतर्पणकृत्ये ऐठीनसिः—

अपसव्यं ततः कृत्वा भूत्वा च पितॄदिङ्गमुखः ।

पितॄन् दिव्यानदिव्यांश्च पितॄतर्थेन तर्पयेत् ॥

दिव्या वसुरुद्रादित्याः । अदिव्याः स्वपित्रादयः ।

तत्र प्रकारसाह स एव—

स्वनामगोत्रग्रहणं पुरुषं पुरुषं प्रति ।

तिलोदकाञ्जलीस्त्रीस्त्रीनुच्छैर्विनिक्षिपेत् ॥

अथ तर्पणीयऋमः ।

ताताम्बात्रितयं सप्तज्जननी मातामहादित्रयं

“ सखिं स्वीतनया दितात जननी स्वभातरः सखियः ॥
ताता म्वात्मभगि न्यपत्यधवयुक्तजाया पिता सद्गुरुः
शिष्यासाः पितरो महालयविधौ तथीं तथा तर्पणे । इति ॥

अथ तर्पणप्रयोगः ।

आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य देव-
र्पिपितृतर्पणं करिष्य इति सङ्कल्प्य प्राङ्मुख उपविश्य
उपवीती देवतीर्थेन सयवैः कुशाग्रैर्देवान् उद्दम्मुखो
निवीती प्रजापतितर्थेन सशुक्लतिलैः कुशमध्यै ऋषी-
न्दक्षिणमुखः प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सकृष्णातिलै-
र्द्धिगुणीकृतकुशमूलैः पितृस्तर्पयेत् । तत्रापि,

एकैकमञ्जलि देवा द्वौ द्वौ वै सनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्त्रीस्त्रीस्त्रियस्त्वैकैकमञ्जलिम् ॥

इत्यनुसारेण जनैः कमो ज्ञेयः । अविशेषेणा-
ञ्जलित्रयमित्येके । पितृवर्गतर्पणानन्तरं मातामहवर्गत-
र्पणं ततो मातृवर्गतर्पणमिति वाजसनेयिनां तदुपदि-
ष्टशूद्राणां च कमः । पितृवर्गतर्पणानन्तरं मातृवर्गत-
र्पणं ततो मातामहवर्गतर्पणमिति अन्यशाखीयानां तदु-
पदिष्टशूद्राणां च कमो ज्ञेयः । तत्तच्छाखाभेदात्तर्प-
णीयदेवताभेदोऽपि तत्तच्छाखिनां तदुपदिष्टशूद्राणां च
भवति । तच्च तच्च तत्त्वत्कल्पेभ्य एवावधार्यम् ।

बौधायनीयः प्रकारस्तु लिख्यते । तत्रोपवीती
सन् ब्रह्मादयो देवास्तान्देवांस्तर्पयामि ।

सर्वाश्रि गणांस्तर्पयामि इति देवतर्पणम् ।

अथ निवीती कृष्णद्वैपायनादयो ये ऋषयस्ता-
त्मूर्धांस्तर्पयामि । सर्वाश्रि ऋषिपलीस्तर्पयामि । सर्वाश्रि
ऋषिपुत्रांस्तर्पयामि । सर्वाश्रि ऋषिपौत्रांस्तर्पयामि ।
सर्वाश्रि ऋषिगणांस्तर्पयामि । इति ऋषितर्पणम् ।

ग्राचीनावीती, सोमः पितृमान्यमो अङ्गिरस्वान्
आश्विष्वान्ता वर्हिषदः कव्यवाहनादयो ये पितरस्तान्
पितृंस्तर्पयामि । सर्वान् पितृंस्तर्पयामि । सर्वाश्रि पितृ-
पलीर्निमस्तपर्यामि । सर्वाश्रि पितृपुत्रान्नभस्तर्पयामि ।
सर्वाश्रि पितृपौत्रांस्तर्पयामि । सर्वान्निपतृगणान्नमस्तर्प-
यामि । अस्मत्पितरमसुकगोत्रमसुकदासं वसुरूपं तर्प-
यामि । अस्मत्पितामहमसुकगोत्रमसुकदासं रुद्र-
रूपं तर्पयामि । अस्मत्प्रपितामहमसुकगोत्रमसुकदा-
सान्नादित्यरूपं तर्पयामि । अस्मन्मातरमसुकगोत्रामसु-
कदासीं वसुरूपां तर्पयामि । अस्मत्पितामहीमसुकगो-
त्रामसुकदासीं रुद्ररूपां तर्पयामि । अस्मत्प्रपितामही-
मसुकगोत्रामसुकदासीमादित्यरूपां तर्पयामि । अस्म-
न्मातामहमसुकगोत्रमसुकदासं वसुरूपं तर्पयामि ।

अस्मन्मातुः पितामहमसुकगोत्रमसुकदासं रुद्ररूपं तर्पयामि । अस्मन्मातुः प्रपितामहमसुकगोत्रमसुकदासमादित्यरूपं तर्पयामि । अस्मन्मातामहीमसुकगोत्रामसुकदासीं वसुरूपां तर्पयामि । अस्मन्मातुः पितामहीमसुकगोत्रामसुकदासीं रुद्ररूपां तर्पयामि । अस्मन्मातुः प्रपितामहीमसुकगोत्रामसुकदासीमादित्यरूपां तर्पयामि ।

अय प्रत्यासाच्चिविशेषात् गुर्वादिसुहृदन्तांस्तर्पयित्वा,
आव्रहस्तस्वपर्यतं देवर्पिपितृमानवाः ॥

तप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ।

अतीतकुलकोटीनां सप्तष्ठीपनिवासिनाम् ।

आव्रहमभुवनाञ्छोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥

इत्यज्जलित्रयं दद्यात् । अत्राहुः—यद्यपि तत्तच्छाखाभेदेन तर्पणे वहवः पक्षाः सन्ति तथापि शाखानामनेकत्वादेशाचारसम्ब्रदायानां चानन्तत्वात् पुराणोत्तरस्तर्पणप्रकारः शूद्रस्य सुख्यः, पुराणधर्माणां स्त्रीशूद्रानपेक्ष्य विशिष्य प्रवृत्तत्वात् ।

तत्र पद्मपुराणोत्तरस्तर्पणप्रकारो लिख्यते ।

ब्रह्माणं तर्पयामि । विष्णुं तर्पयामि । रुद्रं तर्पयामि । देवांस्तर्पयामि । नागांस्तर्पयामि । गन्धर्वान्, अ-

प्सरसः, असुरान्, सुपर्णास्तर्पयामि । तरुनजम्भकान्, खगान्, वायवाधारान्, जलाधारानाकाशगामिनस्तर्पयामि । निराधाराश्च ये जीवाः पुण्यरतास्तास्तर्पयामि । निराधाराश्च ये जीवाः पापे रतास्तास्तर्पयामि । इति देवतर्पणम् ।

पौरस्त्वास्तु ब्रह्माणं रुद्रं विष्णुं प्रजापतिं च प्रत्येकसेकैकाञ्जलिना तर्पयित्वा ततः,

१ देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः ।

कूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तथा खे जम्भकाः खगाः ॥

वायवाधारा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।

निराधाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये ॥

तेषासाप्यायनायैव दीयते सलिलं मया ।

इति मनसा जपन्नम इत्युच्चार्य एकमञ्जलिं दद्यादित्याहुः ।

ततो निवीत्युदड्सुखः कुशमध्येन प्रजापतिर्तीर्थेन ऋषीन्मनुष्याँश्च तर्पयेत् । ततः प्राच्यां नम इत्युक्त्वा,

सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैव वोदुः पञ्चशिखस्तथा ॥

सर्वे ते तृस्तिमायान्तु महत्तेना(म्बुना)सदा ।

इति मनसा जपन्नम इत्युच्चार्य अञ्जलिं दद्यादित्याहुः ।

अन्ये तु सनकं तर्पयामि सनकस्तृप्यतु तृप्य-
तामिति तान् प्रत्येकं पञ्चशिखपर्यन्तानज्ञालेभ्यां तर्पयेत्
इति वदन्ति । ततो मरीचिं तर्पयामि, अत्रिं, अङ्गिरसं,
पुलस्त्यं, पुलहं, क्रतुं, प्रचेतसं, वसिष्ठं, भृगुं, नारदं,
देवान्ब्रह्मकृष्णनिति क्रमेण तर्पयेत् । ततो दक्षिणा-
मुखो भूत्वा प्राचीनावीती सव्यं जान्वाच्य द्विगुणभ-
ग्नकुशैः पितृतीर्थेन पितृस्तर्पयेत् । अग्निप्वाच्चास्तर्पया-
मि, सोमपान्हविप्मतः, ऊष्मपान्, सुकालिनः, वर्हिं-
पदः, आज्यपान् ।

अथ स्वपित्रादितर्पणम् । तच्च यथोपदेशं
यथाशाखं कुर्यात् । तत्र नाम्नो गोत्रस्य च प्रयो-
गपौर्वपिर्येन न नियम इति केचित् । वसुरुद्रादित्य-
रूपत्वमपि केचिच्च स्मरन्ति । अस्मात्पितरं अमुकदासं
अमुकगोत्रं वसुस्वरूपं तर्पयामि नमः । एवं पितामहं
तु रुद्ररूपं, प्रपितामहं आदित्यरूपमिति विशेषणं
योज्यम् । स्त्रीतर्पणे च अस्मन्मातरममुकगोत्राममुक-
दासीदां वसुरूपां तर्पयामि नमः । एवं पितामहां रुद्र-
रूपां, प्रपितामहां आदित्यरूपामिति विशेषणायिम् ।
एवं मातामहादिमातामहादितर्पणं कृत्वा गुरुपत्री
पितृव्यमातुलादीनामपि कारुण्येन तर्पणं कुर्यात् । ततः,

येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि वान्यथा ।
 ते तृप्तिमखिला यान्तु यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छति ॥
 इति मनसा जपन्नम् इत्युच्चार्याङ्गलित्रयं दृचात् । ततः,
 ये केचास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
 ते गृहन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकस् ॥
 इति मनसा जपन्वस्त्रं निष्पीडयेत् । ततस्तर्पण-
 कुशान्परित्यजेत् ।

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।
 धृता मूत्रपुरीषे च तेषां त्यागो विधीयिते ॥
 चितौ दर्भाश्च ये मार्गे स्वाध्याये पितृतर्पणे ।
 स्तरणासनपिण्डेषु न आह्वाः सप्तवै कुशाः ।
 इत्यापस्तम्बवचनात् । एतच्चापेवातिना प्राङ्-
 मुखेनोदड्मुखेन वा कार्यम् । न पितृधर्मेण । न
 हि पित्रुदेशैषां त्यागो विहित इति । अन्ये तु,
 लतागुल्मेषु वृक्षेषु ये चास्मात्पितरो गताः ।
 ते सर्वे तृप्तिसायान्तु मयोत्सृष्टैः कुशैः शुभैः ।
 इति मन्त्रं पठन्ति । पितृकर्मत्वात्पितृधर्मेण त्यागमा-
 चक्षते । जीवत्पितृकस्य च देवर्षितर्पणं पूर्ववत् । पितृ-
 तर्पणे तु विशेषः कथ्यते । तस्य कृष्णतिलैस्तर्पणं त-
 र्जन्यां रूप्यधारणं च निषिद्धम् । कच्यवाहनादिवाहि-

षट्न्ता द्विव्यपितरोऽवश्यं तर्पणीयाः । कव्यवाहं तर्प-
यामि, अनलं, सोमं, अर्यमणमग्निप्वाच्चान्, सोम-
पान्वार्हिष्ठ इति । पितुस्तु पातित्यादिनाऽनधिकारे
‘येभ्य एव पिता दद्याच्चेभ्यो दद्यात्सुतः स्वयंभिति द्रष्ट-
व्यम् । अत्र केचिद्यमतर्पणमपीच्छन्ति । तच्च देवत्वपक्षे
यमस्य उपवीतिना प्राङ्मुखेन कङ्गुदर्भैः सयवैर्दक्षिणं
जान्वाच्य सकृदङ्गलिना प्रतिनामोच्चारणं कर्तव्यम् ।
पितृत्वपक्षे तु दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती द्विगुणभग्नकु-
शैः कृष्णातिलैः प्रतिनामोच्चारणमञ्जलित्रयं दद्यात् । नम-
इत्युच्चार्य यमन्तर्पयामि, धर्मराजं, मृत्युं, अन्तकं, वैव-
स्वतं, कालं, सर्वभूतक्षयं, औदुम्बरं, दम्भं, नीलं, परमे-
ष्टिनं, वृकोदरं, चित्रं, चित्रगुप्तं, रविं प्रत्येकं नमः श-
ब्दमादौ कल्पयित्वा तर्पयेत् । केचन यमतर्पणं दीपा-
वलीचतुर्दश्यामेवेच्छन्ति । अन्ये त्वङ्गारकचतुर्दश्याम् ।
अपरे तु कृष्णचतुर्दश्याम् । कोचित्प्रतिदिनं नित्यतर्प-
णेऽपि । केचन देवतर्पणमध्यएवैतत्तर्पणमिच्छन्ति ।
केचित्पितृतर्पणानन्तरं यमतर्पणं जीवत्पितृकस्य मृतपि-
तृकस्यापि भवतीति । एवन्तर्पयित्वा,

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकायच ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ।

औदुम्बराय दद्माय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृक्षोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः । इति
सनसा सुगुप्ताय वै नम इति जपन्नेकमञ्जलित्रयं
वा दद्यात् ।

अथ संक्षेपतर्पणम् ।

आब्रहस्तम्बपर्यंतं जगत् तृप्यत्विति ब्रुवन् ।

जलाञ्जलित्रयं दद्यात्कुर्वन् संक्षेपतर्पणम् ॥

तीर्थादिषु तीरे वाहिस्तर्पणपक्षे परिहितधौतवस्त्र-
स्तीरोपविष्टस्तर्पणोदकं शुचिस्थले क्षिपेत् । शुचिस्थ-
लाभावे तु जलएव क्षिपेत् । असंस्कृतप्रसतिानां तु
स्थलएव तर्पणादिकं विदध्यात् । कूपाल्पनिपातादावु-
द्धृतजलतर्पणे पात्रएव तिलाच्चिक्षिप्य पितृंस्तर्पयेत् ।
तर्पणोदकं तु कुशास्त्रृतायां भूमौ ताम्रादिपात्रे वा
क्षिपेत् ।

पित्र्यं गुरुणि खड्गादिपात्रे वा तर्पणोदकं क्षिपेत् ।
येनैव हस्ततीर्थेन जलं ससुत्सृजेत् तेनैव परिगृही-
यात् । न तु पितृंस्तर्पयन्नज्ञष्टयोगं कुर्यात् । अकृततर्प-
णस्तु स्वानवस्त्रं न निष्पीडयेत् । नोदके च दर्भास्तु
स्थलएव क्षिपेत् । अकृतस्वानतर्पणः स्ववन्तीनोऽन्नयेत् ।

इति तर्पणविधिः ।

तत आचम्य ब्रह्मणे विष्णवे रुद्राय सवित्रे मि-
त्रावरुणायेति नमोन्तैः पङ्गभिर्मन्त्रैः पुष्पाञ्जलिना प्र-
त्येकं जले पट् देवताः प्रपूजयेत् । ततः सूर्याय नम
इत्यूदूर्ध्ववाहुः सूर्यसुपतिष्ठेत । ततो दश दिशो दिग्देवताश्च
तत्त्वामनन्त्रैः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत् । ततश्च
जलमध्ये पुष्पाक्षतांदिभिर्ब्रह्मणे अग्नये पृथिव्यै ओपधिभ्यो
वाचे वाचस्पतये विष्णवे महते महज्यो अदूर्ध्यः अपां
पतये वरुणायेति नमोन्तैर्नाममन्त्रैरिमान्देवान् सम्पूज्य
तेनैवाम्भसा त्वष्टे नम इति मुखं विमृशेत् । इहायाता
देवता यथास्थानं गच्छत इति विसर्जयेत् ।

ततोऽष्टदलं पङ्गं चन्दनादिना समारच्य तत्र सूर्य
समावाह्य,

नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।

जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने ॥

इत्यादिना मन्त्रेण रक्तचन्दनाक्षतपुष्पादिभिः स-
म्पूज्य नमस्कृत्य ताम्रादिपात्रेणाञ्जलिना वा कुशातिल-
यवदूर्वारक्तचन्दनकुसुमाद्युपेतं जलमादाय,

एहि सूर्य सहस्रांशो तेजोराशो जगत्पते ।

अनुकम्पय मां देव गृहाणाद्यं दिवाकर ॥

इति जपन्नर्ध्यं दद्यात् ।

अथ पूजाविधिः

तत्र पूजोपकरणानि यदि तीर्थे एव मिलन्ति तदा
तत्रैव पूजा कार्या। अन्यथा स्वगृहे। तत्र तीर्थं प्रणिपत्य
ब्राह्मणानभिवाद्याशुचिस्पर्शं परिहरन् उदपात्रहस्तः
सौपानत्को गृहमागत्य तत्रत्यगवादिं प्रदक्षिणीकृत्य
पाणिपादौ प्रक्षाल्य द्विराचस्य गृहस्य दक्षिणशाखायां
धातारं उपनत्य शाखागणेशं च सम्पूज्य दक्षिणशाखायां
दक्षिणहस्तेन स्पृशन् देहलीमस्पृशन् दक्षिणेनाङ्गृणा
प्रविश्यान्तः,

वास्तुभ्यो नमो वास्तुपतिभ्यो नमः इति सम्पूज्य
गृहस्य दक्षिणस्तस्मे ब्रह्माणं वामे नृसिंहं मध्ये श्रीसूर्यं
च सम्पूजयेत्। ततः शुचिः सुवस्त्रयुक् प्राज्ञो मौनी ध्या-
नपरायणः कामक्रोधादिरहितो यथोक्ते काले स्वस्ववाह-
दनायुधाद्युपेतान् सूर्यगणपतिविष्णुदेवीमहादेवान् क्रमेण
पूजयेत्। तत्र शुचाववकाशे देवसंमुखमुपविश्य दक्षिण-
पाश्वे पुष्पचन्दनादि वामपाश्वे जलपूर्णकलशघण्टादि।
घृतदीपश्चेदक्षिणतस्तैलदीपश्चेद्वामतोऽन्यानि पूजोपकर-
णानि यथास्थानमवस्थाप्य जलपूर्णर्घपात्रमग्रतो धृत्वा
तज्जलमभिमन्त्र्य स्थानं द्रव्याणि च प्रोक्षयेत्। आभि-
मन्त्रणं च ‘सर्वे समुद्राः’ ‘गङ्गे च यमुने चैव’ इत्यादिना

कलशाएव कार्यम् । अर्धपात्रे यथोपकल्पिते तज्जलं पूर्येत् ।
ततः पीठाच्चनम् ।

आधारशक्त्यादिपीठदेवताभ्यो नमः । इन्द्रादि-
कालेभ्यो नमः । आदित्यादिग्रहेभ्यो नम इति सङ्क्षेपेण
कुर्यात् । विस्तरस्तु आगमशास्त्राद्वोद्भव्यः ।

ततो मन्त्रन्यासमात्मनि देवे च विधाय सम्बो-
धनान्तदेवतानाममन्त्रेण अमुक इहागच्छ इह तिष्ठेति
आवाह्यामुकायेदमासनामित्यादिग्रकारेण तत्त्वमन्त्रेणा-
वाहनासनपाद्याद्याचमनीयस्तानवस्थायज्ञोपवीतगन्धपुष्प-
धूपदीपनेवेद्यप्रणतिप्रदक्षिणविसर्जनादिपोङ्गशोपचारपूजां
कुर्यात् । वस्त्राद्यसम्भवे मानसानप्युपचारान्परिकल्प्य
जलेनापि देवमर्चयेत् । अत्रोपयुक्तेतिकर्त्तव्यताविशे-
पस्तत्त्वाद्विधेरवगन्तव्यः ।

नारदये तु—

प्रातर्मध्यं दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् ।
यथा संध्या स्मृता नित्या देवपूजा तथा व्रुद्धैः ॥ १ ॥
अशक्तौ विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम् ।
सध्याह्वे च तथा सायं पुष्पाङ्गलिमपि क्षिपेत् ॥ २ ॥
मध्याह्वे वा विस्तरेण संक्षेपेणाथवा हरिम् ।
सम्भोज्य भोजनं कुर्यादित्यथा नरकं ब्रजेत् ॥ ३ ॥

नैभित्तिकेषु सर्वेषु तत्तत्कालं विशेषतः ।

पूजयेहेवदेवेशं द्रव्यं सम्पाद्य यत्नतः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

एककालं द्विकालं वा त्रिकालं पूजयेद्धरिम् ।

अपूज्य भोजनं कुर्वन्नरक्खाणि ब्रजेन्नरः ॥ इति ।

कालिकापुराणे—

शिवं भास्करमग्निं च केशवं कौशिकीमपि ।

मनसाऽनर्चयन्याति देवलोकादधोगतिम् ॥ इति ।

पूजनीयपञ्चायतनदेवताश्च—

पञ्चपुराणे—

आदित्यं गणनाथं च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।

नारायणं विशुद्धारूप्यमन्ते च कुलदेवताम् ॥ इति ।

अस्माच्च वचनात्प्रथमं सूर्यस्य पूजा प्रतीयते ।

तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

अपूज्य प्रथमं सूर्यं अपरान्यः प्रपूजयेत् ।

न तद्भूतकृतं पाद्यं सम्प्रतीच्छन्ति देवताः ॥

ऋग्वेदिनामेतदुपादिष्टं शूद्राणां च सम्यग्विधाना-

नुसारेण पूर्वं गणेशस्य पूजा ततोऽर्कस्येति द्रष्टव्यम् ।

मत्स्यपुराणे—

आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद् हुताशनात् ।

- ज्ञानं महेश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् ॥

भविष्यपुराणे—

प्रदद्याद्वै गवां लक्षं दोग्धीणां वेदपारगे ।

एकाहमर्चयेद्वानुं तस्य पुण्यं ततोऽधिकम् ॥

यः सुर्यं पूजयेन्नित्यं प्रणमेद्वापि भक्तिः ।

तस्य क्षेमं च योगं च ब्रह्मस्तुष्टः प्रयच्छति ॥

यजेदेवं सहस्रांशुं मोक्षकामो न संशयः ॥ इति ।

तथा दुर्गां प्रकृत्य तत्रैव,

यः सदा पूजयेद्दुर्गां प्रणमेद्वापि भावतः ।

स योगी स मुनिर्धार्मान् तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥ इति ।

तत्रैव शिवमधिकृत्य,

यस्तु पूजयते नित्यं शिवं त्रिमुखनेश्वरम् ।

स स्वर्गराज्यमोक्षाणां क्षिप्रं भवति भाजनम् ॥

एकपाकवतामपि पृथगेव देवार्चनम् ।

तदाहाऽश्वलायनः—

पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्विजन्मनाम् ।

अग्निहोत्रं सुरार्चा च संध्या नित्यं भवेत्ततः । इति ।

एतेषां च पूजाधार उक्तो नृसिंहपुराणे—

अश्वाग्रे हृदये सुर्ये स्थणिडले प्रतिमासु च ।

पट्टस्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥

हरेरिति पूज्यप्रतिमोपलक्षणम् । अते एव शातातपः—
 भूमावप्सु तथाऽग्नौ च हृदि सूर्ये च देवताः । इति ।
 अप्सु देवा मनुष्याणां दिवि देवा मनीषिणाम् ॥
 काष्ठलोष्टेषु मूर्खाणां मुक्तस्यात्सनि देवताः । इति ॥

प्रतिमा कस्य कार्येत्युक्तं मत्स्यपुराणे—

सौवर्णी राजती वापि ताम्री रत्नमयी तथा ।

शैली दारुमयी वापि लोहसञ्चमयी तथा ॥

पैत्तिकी धातुयुक्ता च ताम्रकांस्यमयी तथा ।

शुभदारुमयी वाऽपि देवतार्चा प्रशस्यते ॥

लोहसञ्चमयी = समुदितधातुमयी । पैत्तिकी = पित्तलजा ।

देवतार्चा = प्रतिमा । परिमाणं चोक्तम् ।

अङ्गुष्ठपर्वदारभ्य वितस्तिं यावदेति तु ।

गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः ॥

शैलजा न गृहे पूज्या अभावात्काष्ठजा शुभा । इति ।

एव्यपुराणे—

दिवि सूर्ये तथाऽकाशे प्रतिमास्थण्डलेषु च ।

समभ्यर्थ्य हरिं यान्ति नरास्तद्वैष्णवं पदम् ॥

अथवा सर्वदा पूज्यो वासुदेवो मुमुक्षुभिः ।

शालिग्रामशिलाचक्रे वज्रकीटविनिर्मिते ॥

आधिष्ठानं हि तद्विष्णोः सर्वपापविनाशनम् ॥

महाकाष्ठस्थितो वाहिर्मर्थनाद्वै प्रकाशते ।
 यथा तथा हरिव्यापी शालिग्रामे प्रकाशते ॥
 आग्निहोत्रं हुतं तेन दत्ता पृथ्वी ससागरा ।
 येनार्चितो हारश्चके शालिग्रामसमुद्भवे ॥
 शालिग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः ।
 तत्र देवासुरा वक्षा भुवनानि चतुर्दश ॥
 शालिग्रामशिला यत्र तत्त्वीयं योजनत्रयम् ।
 तत्र दानं च होमं च सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
 शालिग्रामसमीपे तु कोशमात्रं समन्ततः ।
 कीटकोऽपि मृतो याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 शालिग्रामशिलायां तु यः श्राद्धं कुरुते नरः ।
 पितरस्तस्य तिष्ठन्ति तृसाः कल्पशतं दिवि ॥
 शालिग्रामशिलाचके यो दधादानमुच्चमम् ।
 भृचकं तेन दत्तं स्यात्सशैलवनकाननम् ॥
 शालिग्रामशिलायां यो मूल्यमुद्भावयेदद्विजः ।
 विक्रेता चानुमन्ता च यः परीक्ष्यानुमोदयेत् ॥
 सर्वे ते नरकं यान्ति यावदाभृतसम्प्लवम् ।
 अतः संवर्जयेद्वैश्यश्रक्तस्य क्रयविक्रयम् ॥

स्कन्दपुराणे—

शालिग्रामशिलायास्तु प्रतिष्ठाने च विघ्नते ।

महापूजां तु कृत्वादौ पूर्जयेत्तां तेतो बुधः ॥
 शालिग्रामार्चने नैव आवाहनविसर्जने ।
 शालिग्रामे हि भगवानाविर्भूतो यथा हरिः ॥
 न तथात्र तु सूर्यादौ वैकुण्ठेषि च सर्वगः ।

नन्दिपुराणे—

स्थिरलिङ्गेऽनले तोये हृदये सूर्यमण्डले ।
 आवाहनादि चत्वारि कुर्याद्ब्रह्मासनन्तथा ॥ इति ।

भविष्यपुराणे—

वाणलिङ्गानि राजेन्द्र ख्यातानि भुवनत्रये
 न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावहनं तथा ॥
 एवमेव प्रपूज्यानि शिवरूपाणि भावतः । इति । तथा,
 गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं गणेशात्रितयं तथा ।
 शक्तित्रयं तथा शङ्खमत्स्यादिदशकं तथा ॥
 द्विचक्रे द्वारकायास्तु नार्च्यं सूर्यद्वयं तथा ।
 एतेषां पूजनान्तित्यं उद्घोगं प्राप्नुयाद् गृही । इति ॥

तत्र देवतास्थापनप्रकार उक्तः संग्रहे—

शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शङ्करे—
 भास्येनागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिकाः स्थापिताः ॥
 देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेजेश्वरे—
 नाम्बाः शङ्करभागतस्तु शुभदा व्यस्तास्तु हानिप्रदाः ॥

तत्र पूजोपचारेषु नानात्वं हृश्यते । पञ्च । दश ।
पोडशाष्टादशेति ।

पञ्च यथा—

गन्धादयो नैवेद्यान्ताः पूजा पञ्चोपचारिकी ।

दश यथा—

अर्घ्यपाद्याचमनकमधुपकार्चमनान्यपि ।

गन्धादयो नैवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥

पोडश यथा—

आसनं स्वागतं चार्घ्यं पाद्यमाचमनीयकम् ।

मधुपकार्सिनस्तानवसनाभरणानि च ॥

सुगन्धसुमनोधूपदीपनैवेद्यचन्दनम् ।

प्रयोजयेदर्चनायामुपचारांश्च पोडश ॥

अष्टादश यथा—

आसनावाहने चार्घ्यं पाद्यमाचमनं तथा ।

स्तानं वस्त्रोपवीतं च भूपणानि च सर्वशः ॥

गन्धपुण्यं तथा धूपं दीपमन्नेन तर्पणम् ।

माल्यानुलेपने चैव नमस्कारविसर्जने ॥ इति ।

एतच्च काम्यपूजाविषये यथासङ्कल्पं नियतम् ।

नित्यपूजायां तु न नियमः ॥

। भविष्यपुराणे—

शुचिः सुवस्त्रयुक् स्वातो मौनी ध्यानपरायणः ।

गतकामभयद्वंद्वो रागमात्सर्यवर्जितः ॥

आत्मानं पूजायित्वा च सुगन्धिसितवाससा ।

सुमुहूर्ते यजेदेवान् स्वकीयासनसंस्थितान् ॥

देवपुराणे—

रक्तविश्वाक्षतैः पुष्पैर्दधिदूर्वायौस्तिलैः ।

सामान्यः सर्वदेवानामध्योऽयं परिकीर्तितः ॥

अभावे दधिदूर्वादिर्मनसा सम्प्रकल्पयेत् ॥

रक्तं कुञ्जुमम् ।

भविष्ये—

अष्टाङ्गमध्यमापूर्य भानोमृद्धिर्निवेदयेत् ।

दशवर्षसहस्राणि स वसेदक्षसंनिधौ ॥

अष्टाङ्गान्यप्युक्तानि—

आपः क्षीरं कुशाग्राणि वृतं दधि तथा मधु ।

रक्तानि करवीराणि तथा रक्तं च चन्दनम् ॥

अष्टाङ्ग एवाध्योऽयं वै ब्रह्मणा परिकीर्तितः ।

दुर्गायां तु—

आपः क्षीरं कुशाग्राणि अक्षता दधितण्डुलाः ।

सह सिद्धार्थका दूर्वाः कुञ्जुमं रोचना मधु ।

अर्घ्योऽयं कुरुशार्दूल द्वादशाङ्ग उदाहृतः ॥

स्कन्दपुराणे—

शङ्खस्थितेन तोयेन यः स्नापयति केशवम् ।

कपिलायाः सहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

शङ्खे तीर्थोदकं कृत्वा यः स्नापयति केशवम् ।

कपिलायाः सहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

बिन्दुमात्रेण द्वादश्यां कुलानां तारयेच्छतम् ॥

कपिलाक्षीरमादाय शङ्खे कृत्वा जनार्दनम् ।

यज्ञायुतसहस्रस्य स्नापयित्वा लभेत्फलम् ॥

सतिलं कुसुमोपेतं शङ्खे तोयं सचन्दनम् ।

कृत्वा यः स्नापयेदेवं मम लोके चिरं वसेत् ॥

क्षिप्त्वा गन्धादिकं शङ्खे यः स्नापयति माधवम् ।

नमो नारायणायेति मुच्यते योनिसद्ब्रह्मात् ॥

शङ्खलम्बं तु यत्तोयं आभितं केशवोपरि ।

वन्दते शिरसा नित्यं गंगास्नानेन तस्य किम् ॥

कृत्वा पादोदकं शङ्खे वैष्णवानां महासुने ।

यो ददाति तिलैर्मिश्रं चान्द्रायणफलं लभेत् ॥

नायं तडागजं वापि वापीकूपदाहूदादिजम् ।

गङ्गेयं भवते सर्वमेवमाह जनार्दनः ॥

गृहीत्वा विष्णुपादोदं शंखे कृत्वा तु वैष्णवः ।

यो वहेच्छिरसा नित्यं स मुनिस्तपतां वरः ॥
 ब्रैलोक्ये यानि तीर्थानि वासुदेवस्य चाज्ञया ।
 शंखे तिष्ठन्ति विप्रेन्द्र तस्माच्छंखं सदार्चयेत् ॥
 पुरतो देवदेवस्य सपुष्पं सजलाक्षतम् ।
 शंखमभ्यर्चयेन्नित्यं तस्य लक्ष्मीरदूरगा ॥
 विलेपयन्ति देवेशं शंखे कृत्वा तु चन्दनम् ।
 परमात्मा परां प्रीतिं ददाति शतवार्षिकीम् ॥
 अर्ध्यं कृत्वा तु शंखे वै यः करोति प्रदक्षिणम् ।
 प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
 आमयित्वा हरेर्मुद्धिन मन्दिरं शंखवारिणा ।
 प्रोक्षयेद्वैष्णवो यस्तु नाशुभं तदृग्घृहे भवेत् ॥
 स्वानकाले घण्टानादने फलमाह तत्रैव—
 स्वानार्चनक्रियाकाले घण्टानादं करोति यः ।
 पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च ।
 चरते देवलोके तु अप्सरोगणसेवितः ॥
 सर्वनादयमयी घण्टा सर्वदेवस्य वल्लभा ।
 वादनाल्लभते पुण्यं यज्ञकोटिशतोऽद्वम् ॥
 वल्लकीनिनदैरुच्चैर्गीतमङ्गलसम्भवैः ।
 यः स्वापयति देवेशं जीवन्मुक्तो भवेद्धि सः ॥

दृष्टा शंखोदकं मूर्ध्नि पूजाकाले तु सर्वदा ।
 घण्टानादो द्विजैः कार्यैः सर्वं वाद्यमयी तथा ॥
 मन्वन्तरसहस्राणि मन्वन्तरशतानि च ।
 घण्टानादेन देवेशः प्रतीतो भवति केशवः ॥
 तथा,

वेणुवीणास्वनेनैव यः स्नापयति केशवम् ।
 युवतीगीतयोगेन स याति गुरुयोग्यताम् ॥
 मृदङ्गवाद्येन युतं प्रणवेन समन्वितम् ।
 अर्चनं वासुदेवस्य यज्ञित्यं मोक्षदं नृणाम् ॥
 गीतं वाद्यं च नृत्यं च तथा पुस्तकवाचनम् ।
 पूजाकाले तु विप्रेन्द्र सर्वदा केशवप्रियम् ॥

अथ शिवमधिकृत्य कालिकापुराणे—
 कपिलापञ्चगव्येन कुशवारियुतेन वा ।
 स्नापयेन्मन्त्रपूतेन ब्राह्मं स्नानं तदुच्यते ॥
 एकाहमपि यो लिङ्गे ब्राह्मं स्नानं समाचरेत ।
 विधूय सर्वपापानि रुद्रलोके महीयते ॥
 कपिलापञ्चगव्येन दधिक्षिरयुतेन वा ।
 स्नानं शतगुणं पुण्यमितरेभ्यो न संशयः ॥
 वर्षकोटिसहस्रेण यत्पापं समुपार्जितम् ।
 धृतस्नानेन तत्सर्वं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥

कृष्णाष्टम्यां घृतस्नानं कृत्वा लिङ्गे सकुम्भरः ।
 कुलैकविंशमुत्तार्य शिवलोके महीयिते ॥
 स्नाप्य दध्ना सकृलिङ्गं शिवलोके ऽभिपूजके ।
 अग्निपुराणे—

देवानां प्रतिमा यत्र घृताभ्यङ्गसमा भवेत् ।
 पलानि तस्मै देयानि श्रद्धया पञ्चविंशतिः ॥
 अष्टोत्तरं पलशतं स्नानं देयं च सर्वदा ।
 द्वे सहस्रे पलानां च महास्नाने च सकृया(?) ॥
 दातव्यं येन सर्वासु दिक्षु निर्याति तद् घृतम् ।

अथ वस्त्रम् ।

तत्र विष्णुः—

वासो न नीलरक्ते दद्यादित्यनुषङ्गः ।

अग्निपुराणे—

दुक्षुलपट्टकौशेयवार्धकार्पासकादिभिः ।

वासोभिः पूजयेद्देवं स्वशुभैरात्मनः प्रियैः ॥

अङ्गलग्नं च जीर्णं च वस्त्रं देवे न दापयेत् ।

प्राप्नोति नरकान् घोरान् दत्त्वा मूढो नराधमः ॥

अथ गन्धः ।

तत्र विष्णुमधिकृत्य नरसिंहपुराणे—

कुङ्कमागुरुश्रिखण्डचन्दनैरच्युताकृतिम् ।

आलिप्य भक्त्या राजेन्द्र कल्पकोटि वसेद्विवि ।

अभिषुराणे—

चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोशीरपद्मकैः ।

अनुलिप्तो हरिर्भक्त्या वरान् भोगान् प्रयच्छति ॥

कालेयकं रुरोमुष्टकं रक्तचन्दनमेव च ।

नृणां भवति पुण्यानि दक्षानि पुरुषोच्चमे ॥

शिवे तु तत्रैव—

चन्दनाच्चागुरौ ज्ञेयं पुण्यमष्टगुणं नृप ।

कृष्णागुरोर्विशेषेण द्विगुणं फलमाविशेष ॥

तस्माच्छतगुणं पुण्यं कुङ्कुमे च विधीयते ।

चन्दनागुरुकर्पूरक्षुद्धणपिष्ठैः सचन्दनैः ॥

शिवस्याचाँ समालिप्य कल्पकोटि वसेद्विवि ।

अर्चा प्रतिमा ।

अथ धूपः ।

तत्र विष्णोर्बामनपुराणे—

तुहिकाख्यं कणं दारु सिंहकं सागरं सितम् ॥

शङ्खं जातीफलं श्रीशो धूपानि स्युः प्रियाणि वै ।

तुहिका मांसी । कणं गुग्गुलुविशेषः । दारुदेव-
वदारुः । शङ्खं नखी ।

नरसिंहपुराणे—

महिषाक्षं गुणुलुं च आज्ययुक्तं सशक्तेम् ।

धूपं दद्वाति राजेन्द्र नरसिंहाय भक्तिमान् ॥

सधूपितः सर्वदिक्षु सर्वपापविवर्जितः ।

अष्टरोगणयुक्तेन विमानेन विराजते ।

वायुलोकं समासाध्य विष्णुलोके महीयते ।

विष्णुः—

न धूपार्थं जीवजातमिति । जीवोत्थं करतूर्यादि
धूपे न देयमित्यर्थः । सुर्ये दूर्गायां चायमेव धूपः ।

शिवपुराणे—

गुणुलुं वृतसंयुक्तं शिवे यश्च निवेदयेत् ।

हृष्टलोकमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥

भविष्यपुराणे—

दधित्थं वृतसंयुक्तं दग्धबिल्वमथापि वा ।

अग्निष्ठोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।

दधित्थं कपित्थम् ।

अथ दीपः ।

तत्र विष्णुस्मृतौ—

न वृतं तैलं विना दीपार्थे इति । दद्यादिति शेषः ॥

नरसिंहपुराणे—

घृतेन वाऽथ तैलेन दीपं यो ज्वालयेन्नरः ।
वैष्णवो विधिकद्वक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
विहाय सकलं पापं सहस्रादित्यसञ्जिभः ।
ज्योतिष्मता विमानेन विष्णुलोके महीयते ॥

भविष्यपुराणे—

घृतदीपप्रदानेन शिवाय शतयोजनम् ।
विमानं लभते दिव्यं कोटिसूर्यसमप्रमम् ॥
तथा दीपसामान्याधिकारे,
तांश्च दत्तान्न हिंसेत न च तैलेन वर्जितान् ॥
कुर्वीत दीपहन्ता च मूपकोऽजश्च जायते ।
तैलेनेति घृतस्याप्युपलक्षणम् ॥
तेन दीपपात्रस्थं घृतं तैलं वा नोद्दर्तव्यम् ।

अथ नैवेद्यम् ।

तत्र वराहपुराणे—

ये ममैवोपयोज्या हि गव्यं दधि पयो घृतम् ।
माहिषं चाविकं छागमयज्ञियमुदाहृतम् ॥
अयज्ञियमिति । अनेन वैष्णवेन न देयमित्युक्तम् ।
तत्र माहिषं दध्येव विष्णौ निपिद्धं न दुर्घम् ॥

तथा च विष्णुः—

नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे भक्ष्येष्यजामहिषीक्षीरे ।
पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि दद्यादिति शेषः ॥

वाराहे—

मार्ग मांसं तथा छागं शाशं समनुयुज्यते ।
एतानि मे प्रियाणि स्युः प्रयोज्यानि वसुन्धरे ॥

अग्निपुराणे—

भक्ष्याणि धानि देयानि भक्ष्याण्यभिमतानि च ।
फलं च वल्लभं यच्च तच्च देयं जनार्दने ॥

सुर्यदुर्गयोर्स्तु—

संयावकृशरापूपपायसं गुडमोदकाः ।
रसालाः शालयः प्रस्थं षष्ठिकौदनमेव च ॥
यवगोधूममुद्राश्च माषमांसतिलादयः ।
पानकानि सुपक्वानि फलानि च निवेदयेत् ॥

शिवमाधिकृत्य भविष्यपुराणे—

गुडखण्डघृतानां च मक्ष्याणां च निवेदनैः ।
घृतेन पाचितानां तु तेषां शतगुणं फलम् ॥
तथा, मातुलिङ्गफलाद्यानि सुपक्वानि निवेदयेत् ।
शिवाय यत्कलं तस्य तद्वक्ष्याणां निवेदने ॥

नैवेद्यपात्रं तु—

सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यं पालशपत्रजम् ।

नैवेद्यायाव्यपत्रं च पात्रं विष्णोरतिप्रियम् ॥

प्रदक्षिणे विशेष उक्तो हि परिशिष्टे—

एकं विनायके कुर्यात् द्वे सूर्ये त्रीणि शङ्करे ।

चत्वारि केशवे दद्यात्साश्वत्थे प्रदक्षिणाः ॥

अन्यत्र पठयते—

एका चण्ड्यां रवेरष्ट तिस्रो दद्याद्विनायके ।

चतस्रो विष्णवे देयाः शिवस्यार्द्धप्रदक्षिणम् ॥

आदित्यपुराणे—

प्रदक्षिणत्रयं कुर्याच्छिवस्यायतने नरः ।

अश्वमेघसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

लिङ्गपुराणे—

सब्यं ब्रजेत्ततोऽपसब्यं प्राणान्तं नैव लङ्घयेत् ।

वृहन्नारदीये—

शिवप्रदक्षिणे मर्त्यः सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ।

तथा—

अपसब्यं यतिः कुर्यात् सब्यं तु ब्रह्मचारिणः ।

सब्यापसब्यं गृहिणा नित्यं शंभोः प्रदक्षिणम् ॥

तृणैः काष्ठैस्तथा :पद्मैः पाषाणैर्वैष्टकादिभिः ।

अन्तर्ज्ञानं पुरः कृत्वा सोमसूत्रं तु लङ्घयेत् ॥
 तथा, जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
 कृत्वा प्रणामं सर्वेशो सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥

नारदध्ये—

एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो
 दशाश्वसेधावभृथेन तुल्यः ।
 दशाश्वसेधी पुनरेति जन्म
 कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥
 अविष्यपुराणे सूर्यमधिकृत्य—

प्रणम्य दण्डवद् भूमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।
 स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ॥

तथा, देवीमधिकृत्य—

सर्वयज्ञोपवासेषु सर्वतीर्थेषु यत्फलम् ।
 तत्फलं लभते वीर प्रणम्य शिरसा सतीम् ॥
 संप्रसारितदेहो यो दण्डवत्प्रणतो भुवि ।
 चण्डिकापुरतो वीर स याति परमां गतिम् ॥
 नमस्कारे विशेषं पठन्ति ।
 अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे ॥
 जपहोमनमस्कारात् कुर्याद् देवतालये ।
 अग्रे मृत्युमवाप्नोति पृष्ठे त्वपचयः स्मृतः ॥

वामभागे भवेन्नाशो दक्षिणे सर्वकामदः ।

शिवे त्वग्रेऽपि—

पशोः पशुपतेरग्रे दण्डवत्पतितो भुवि ।

पतन्ति पातकाः सर्वे नोचिष्ठन्ति तदा सह । इति स्मृतेः ॥

अथ निर्माल्यलङ्घने निपेधो नरसिंहपुराणे—

शान्तरथं प्रति नारदः—

अतः प्रभृति निर्माल्यं मा लङ्घय महामते ।

नरसिंहस्य देवस्य तथाऽन्येषां दिवौकसाम् ॥

भविष्यपुराणेऽपि—

यथा न लङ्घयेत्कश्चित् स्वपनं भास्करस्य तु ।

तथा कायं प्रयत्नेन लङ्घितं ह्यशुभावहम् ॥

तामिसं नरकं कर्त्ता लङ्घयेत्तु सरौरवम् ।

निर्माल्यप्रति(पत्ति)रुक्ता ब्रह्मपुराणे—

ब्रह्माङ्गलग्नं विप्रेभ्यो वैष्णवं च प्रदीयते ।

सद्गुरुं लग्नमग्नौ तु दहेत्सर्वं धृतं क्षणात् ।

शिष्टेभ्यस्त्वय देवेभ्यो यत्तु दानेषु निःक्षिपेत् ।

विप्रेभ्यस्त्वय तदेयं ब्रह्मणे यज्ञिवेदितम् ।

वैष्णवं सात्वतेभ्यश्च भस्माङ्गेभ्यश्च शाम्भवम् ।

सौरं खगेभ्यः शावयेभ्यः स्वामिने यज्ञिवेदितम् ।

स्त्रीभ्यश्च देयं मातृभ्यो यत्तु किंचिन्निवेदितम् ॥

भूतप्रेतपिशाचेभ्यो यत्तु दानेषु तत् क्षिपेत् ॥

वृतमिति दुर्घादरेष्युपलक्षणम् । सात्वतः पूजा-
कारः । स्वासिने बुद्धाय । पूर्वत्र स्तानीयवृतादिप्रति-
पत्तिरुक्ता । विप्रेभ्य इत्यादिना नैवेद्यप्रतिपत्तिरिति
विवेकः ।

वह्वृचपरिच्छिष्टे—

पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धार्थिभिः स्मृतम् ।

शिवनिर्माल्यभोक्तारः शिवनिर्माल्यलङ्घकाः ।

शिवनिर्माल्यदातारः स्पर्शस्तेषां हि पुण्यहृत् ॥

पाद्मे—

द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिवस्व न स्पृशेत् क्वचित् ।

लङ्घयन्नैव निर्माल्यं पतते नरके नरः ।

शिवैकभक्तानां न निषेधः ॥

पादोदकं च निर्माल्यं भक्तैर्धार्यं प्रयत्नतः ॥

इत्यग्निपुराणात् ।

आदित्यपुराणे—

निर्माल्यं धारयेद्गत्या शिरसा पार्वतपितेः ।

राजसूयस्य यज्ञस्य फलमाग्रोति निश्चितम् ॥

लोभादिना तु न धार्यम् ।

लोभाज्ञ धारयेच्छंभोर्निर्माल्यं न च भक्षयेत् ॥

न स्पृशेदपि पादेन लङ्घयेन्नापि नारद । इति ।
सर्वैरपि चण्डांशं दत्त्वैव धार्यम् ॥

क्वचिच्चण्डांशाऽभावोऽप्युक्तोऽग्निपुराणे—
बाणलिङ्गे चले लोहे सिद्धलिङ्गे स्वयंभुवि ।
प्रतिमासु च सर्वासु न चण्डोधिकृतो भवेत् ॥

येषु चण्डाधिकारो नास्ति तेषु निर्माल्यधारणे न
दोष इत्याहुः ।

शालिग्रामसंसर्गेतु सर्वैरपि सर्वेषामपि सेवनयिम् ।

तथा च स्कन्दपुराणे—

अग्राह्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।

शालिग्रामस्य संसर्गात्सर्वं याति पवित्रताम् । इति ॥

भविष्यपुराणे—

मुकुन्दाशनशिष्टं तु भुज्ञके यस्तु दिने दिने ।

सिक्थे सिक्थे भवेत्पुण्यं चान्द्रायणशताधिकम् ॥

वाराहे—

शालिग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके ।

प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महा स निगद्यते ॥

दीपार्चिश्च तथा धूपं कराभ्यां यैर्नमस्कृतम् ।

सप्तजन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

पार्धिवलिङ्गपूजाप्रकार उक्तो भविष्यपुराणे—

यः कृत्वा पार्धिवं लिङ्गं पूजयेच्छुभवोदिकम् ।

इहैव धनवान् श्रीमानन्ते रुद्रोऽभिजायते ॥

हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् ।

पशुपतिः शिवश्चैव महादेवेति विसर्जयेत् ॥

मृत्तिकाग्रहणे चैव घटने च प्रतिष्ठने ।

आवाहने च स्नापने पूजने च विसर्जने ॥

हरादीनि महादेवान्तानि नामानि कीर्तयेत् ।

अष्टमूर्तिपूजाप्रकारस्तु भविष्यपुराणे—

विष्णुः—

साधु साधु द्विजश्रेष्ठ साधु पृष्ठोऽस्मि सुब्रत ।

शृणुष्व गदतः सर्वं शिवमन्त्रगणं परम् ॥

शर्वाय क्षितिमूर्तये नमः । भवाय जलमूर्तये
नमः । रुद्रायाग्निमूर्तये नमः । उग्राय वायुमूर्तये नमः ।
भीमायाकाशमूर्तये नमः । पशुपतये यजमानमूर्तये
नमः । महादेवाय सोममूर्तये नमः । ईशानाय सूर्यमू-
र्तये नमः ।

मूर्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः पूर्वादिकमयोगतः ।

आग्नेयान्ताः प्रयोज्यास्तु वेद्यां लिङ्गे शिवं यजेत् ॥

नमः शिवायेति मन्त्रेण पूर्वं लिङ्गे शिवं प्रपूज्य

ततो वामावर्तेनाएषौ मूर्च्छाः पूजयेदित्यर्थः ।

अथाभलकमात्रं तु कृत्वा लिङ्गं हिरण्मयम् ।

सभूज्य रत्नघटितं शिवलोके महीयते ॥

मृद्घस्मगोशकृत्पित्तताम्रकांस्यमयं च वा ।

कृत्वा लिङ्गं सकृत्पूज्य वसेत्कल्पायुतं दिवि ॥

देवीपुराणे—

वासं वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् ।

नर्मदागिरिजं श्रेष्ठमन्यद्वाऽपि हि लिङ्गव्रत ॥

कृत्वा पूजय विप्रेन्द्र लप्तयसे विहितं फलम् ।

आदित्यपुराणे—

शैलजं वाणलिङ्गं तु पूजयेद्विधिवत्सदा ।

मृद्घातुघटितं वाऽपि रसजं वा गृहाश्रमी ॥

नन्दिपुराणे—

त्रिकोणं फलकाकारं शूलाग्रं झर्षरं नतम् ।

कपिलं वाऽपि यलिलङ्गं तद् गृहस्थो न पूजयेत् ॥

तथा—

दीक्षितानां द्विजान्येषां स्त्रीणामपि तथैव च ।

लिङ्गे स्वे गुरुणा दत्ते पूजा नान्यत्र चोदिता ॥

अथ पुष्पाणि ।

तत्र नरसिंहपुराणे—

पुष्पैररण्यसम्भूतैः पत्रैर्वा गिरिसम्भवैः ।

अपर्युषितनिः छिद्रैः ओक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ॥

आत्मारासोङ्गवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेऽरिम् ।

विहितपुष्पादि तु गोविन्दार्णवे इष्टव्यम् ।

निषिद्धानि तूच्यन्ते ।

तत्र विष्णौ वज्यानि—

कृकराख्यस्य पुष्पाणि तथा धत्तूरकस्य च ।

कृष्णस्य कुटजं वार्कं नैव देयं जनार्दने ॥

कृकरः करवीरः । करीर इत्यन्ये ।

शालसलं च शिरीषं च बृहती गिरिमाल्लिका ॥

सर्जकं चैव कूष्माण्डं कणारं च विवर्जयेत् ।

बामनपुराणे—

सुरभीनि तथा ज्ञानि वर्जयित्वा तु केतकीम् ।

इति विष्णौ केतकीनिषेधो नरसिंहमूत्रौ काम्य-
पूजायां वा इष्टव्यः । पूर्वत्र विधेर्दीर्शितत्वात् ।

विष्णुः—नोग्रगन्धि पुष्पं नागन्धि न कण्टकिजम् ।

कण्टकिजमपि शुक्लं सुगन्धि दद्यात् । न रक्तं
दद्यात् । रक्तमपि कुङ्कुमजं च दद्यात् ।

शिवे वज्यानि । भविष्यपुराणे—

केतकी चातिसुक्तं च कुन्दा यूथी मदन्तिका ।

शिरीषसर्जबन्धूककुसुमानि विवर्जयेत् ॥

अङ्कोलपत्रकुसुमं करञ्जेन्द्रतस्तद्वम् ।
 विभीतकानि धन्वानि कुसुमानि विवर्जयेत् ।
 निर्गन्धन्युग्रगन्धीनि कुसुमानि विवर्जयेत् ॥
 गन्धहीनमपि ग्राह्यं पवित्रं च कुशादिकम् ।
 इन्द्रतरुः सिन्दुवारः ॥

प्रासाददीपिकायाम्—

जपावन्धूकसिन्दूरं तथा त्रैसन्धिके शुभे ।
 मदन्ती केतकी यूथी मालतसुरजानि च ॥
 घुसृणं वाऽश्वमारं च प्रमादेनापि नार्पयेत् ।
 वर्वरी सर्जपत्री च तथा च कुसुदद्वयम् ॥
 अतिपक्वान्यपक्वानि पातितानि विवर्जयेत् ।
 आरण्यान्युग्रगन्धीनि सकीटं चोग्रगन्ध यत् ॥
 अशुद्धपत्रपाण्यङ्गवासोभिः कुत्सितात्मभिः ।
 आनीतं नार्पयेच्छम्भोः प्रमादादपि दोपकृत् ॥
 सुर्ये वज्यानि ।

भविष्यपुराणे—

कृष्णलोन्मत्तकं काञ्ची तथा च गिरिकर्णिका ।
 न कण्टकारिकापुष्पं तथाऽन्यद्वन्धवर्जितम् ॥
 न चाम्रातकजैः पुष्पैर्चर्चनीयो दिवाकरः ।
 तथा, येषां न प्रतिषेधोऽस्ति गन्धवर्णान्वितानि च ॥
 २० शू० शि०

तानि पुष्पाणि देयानि भानवे इलीकभानवे ।

देवीमधिकृत्य देवीपुराणे—

मुकुलैर्नार्चयेदेवीमपकं न निवेदयेत् ।

फलं कथितपकं चाऽकालपकं च वर्जयेत् ॥

शिवे विवर्जयेत्कुन्दमुन्मत्तं च तथा हरेः ।

देवीनामर्कमन्दारौ सूर्यस्य तगरन्तथा ॥

अत्र, बकुलैश्चैव मन्दारैः कुन्दपुष्पैः शिरीषकैः ।

करवीरार्कपुष्पैश्च शांशपैश्चापराजितैः ॥

इत्यादिना देव्यामर्कमन्दारयोर्विधानादेवीनामर्क-
मन्दाराविति निषेधो दुर्गेतरविषय उच्चेयः ।

एवम्, कुञ्जकस्तगरश्चैव कर्णिकारः कुरण्टकः ।

इति भविष्यपुराणे सूर्ये तगरविधानात्सूर्यस्य
तगरं तथेति निषेधो वनतगरविषयः । विहितप्रतिषिद्ध
इत्यपरे । अत्र पूजायां प्रथमं विहितम् । तदभावे वि-
हितप्रतिषिद्धम् । तदलाभे अविहितानिषिद्धं च पुष्पा-
दि देयस्मिति शास्त्रार्थः ।

अथापराधाः ।

वाराहे—द्वित्रिशत्तत्र मुख्यास्ते वाराहे विष्णुनोदिताः ।

तिर्यक् पुण्ड्रधरो भूत्वा ह्यकृत्वा देवतार्चनम् ॥

याचितैः पत्रपुष्पाद्यैर्यः करोति ममार्चनाम् ।

अप्रक्षालितपादो यः प्रविशेन्मम मन्दिरम् ॥

मम दृष्टेरभिमुखं ताम्बूलं चर्वयेच्च यः ।
 कौसुम्भशाकं मत्यो यो भक्षयेन्मम सेवकः ॥
 कुरुत्वकपलाशस्थैः पुष्पैः कुर्यान्ममार्चनम् ।
 ममार्चामासुरे काले यः करोति विमूढधीः ।
 अवैष्णवस्य पक्षान्नं यो मह्यं विनिवेदयेत् ।
 अवैष्णवेषु पश्यत्सु मत्पूजां विदधाति यः ।
 दिनान्तरितपकान्नं यो मह्यं विनिवेदयेत् ॥
 नीलीरञ्जितवस्त्रं यन्मत्यो मह्यं निवेदयेत् ।
 नवमक्षालितं वस्त्रं जाणीं यन्मे निवेदयेत् ॥
 अमौनी धर्मलिप्ताङ्गो मत्पूजां विदधाति यः ।
 वातमूत्रनिरोधेन मत्पूजां विदधाति यः ॥
 नखोदकेन स्नपनं कुरुते मम मानवः ॥
 कृत्वा वातमनाचम्य तथा प्रावृतकम्बलः ।
 पीठासनोपविष्टु पूजयेद्वा निरासनः ॥
 मृन्मये धूपदहनं प्रदीपं कुरुते नरः ।
 मत्पूजको न कुरुते तन्तुपूजां च दामनम् ।
 मत्पूजकः शिवद्वेषी मद्भक्तश्च शिवोद्यमः ॥
 भूताष्टम्यां न कुरुते नक्तं न हरिवासरम् ।
 परस्य परिधानं यत्परिधायार्चियेच्च माम् ॥

अपूजायेत्वा विघ्नेशं सम्भाव्य च कपालिनम् ।
 क्रुद्धो यत्कर्म कुरुते त्रिकालार्चनविघ्नकृत् ॥
 अन्धकारे स्पृशेन्मर्त्यः सम्भाष्य च रजस्वलाम् ।
 वामहस्ते च मां कृत्वा स्नापयेद्यदि सूढधीः ॥
 महापराधान् जानीहि द्वात्रिंशत्क्षमामितान् ।

अन्येऽप्यगस्तिना उक्ताः—

यानैर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे ।
 देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तद्यतः ॥
 उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम् ।
 एकहस्तप्रणामश्च यः पुरस्तात्प्रदक्षिणम् ॥
 पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्यङ्कबन्धनम् ।
 शयनं भक्षणं चैव मिथ्याभाषणमेव च ।
 कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।
 अश्ललिभाषणं चैव मिथ्याभाषणमेव च ।

(अधोवायुविमोक्षणम्)

विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिके ।
 शक्तौ गौणोपचारस्तु अनिवेदितभक्षणम् ॥
 तत्कालोद्भवानां च फलादीनामनर्पणम् ।
 पृष्ठे कृत्वा ३३सनं चैव परेषामभिवादनम् ॥
 गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा ।

अपराधा इमे विष्णोर्द्वारिंशत्सर्कीर्चिन्ताः ॥
अत्रापगं विशेषतत्त्वगणागमकल्पोन्मोजनसेयः ।
विस्तरभयान्म लिङ्घ्यते ।

अथ पश्च महायज्ञाः ।

वातमूत्रनिरोधेन भत्पृजां विद्युताति नः ।

तत्र व्रद्यवज्ञतर्पणं वृद्धिते । इदानी वैक्षदेवः ।

तत्र नगर्जिह्नपुराणे—

षौदरेण तु चक्षेन ननो विष्णुं समर्चयेत् ।

वैक्षदेवं ततः कुर्याद्विलिकर्म तर्येव च ॥

वैक्षदेवं देवयज्ञः । वलिकर्म भृतयज्ञः ।

यामिष्टं—

पितृम्यो दद्यात्ततोऽतिधीन् भोजयेद्यिति ।

एतेन भृतयज्ञानन्तरं पितृयज्ञस्ततो मनुप्ययज्ञ
इति कमो चोरव्यः । एते पश्च महायज्ञाः शूद्रस्या-
प्यावद्यकाः ।

भार्यारतः शुचिर्मृत्यभर्ता श्राद्धक्रियापरः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पश्ययज्ञान्म हापयेत् ॥

इति शूद्रमधिकृत्य याज्ञवल्मीयेनाभिधानात् ।

दानं दद्यात् शूद्रोऽपि पाकयज्ञेर्यज्ञतः ॥

इति विष्णुपुराणवचनान्म ।

व्यासः—

जुहुयात्सर्पिषा इस्यक्तं तैलक्षारविवर्जितम् ।
दध्यक्तं पयसाक्तं वा तदभावे इस्बुनापि वा ॥

गृह्णपरिशिष्टे—

शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा कलम् ।
सङ्कल्प्यते य आहारखाने च जुहुयादिति ।
तेषां पञ्चानामपि अनुष्ठानाशक्तावाह गौतमः—

नित्यं स्वाध्यायः पितृभ्यश्चोदकदानं यथोत्साह-
मन्नादितर्पणं ब्रह्मयज्ञश्चेति द्वयमावश्यकमित्यर्थः ।

व्यासः—

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितं ततः ।
संस्कृतान्नैर्हि विविधैर्हविष्यव्यज्ञनान्वितैः ॥
तैरेवान्नैर्वर्लिं दद्याच्छेषमाप्नुव्य वारिणा ।
कृतापसव्यः स्वधया सर्वं दक्षिणतो हरेत् ॥

तत इति । देवतार्चनानन्तरम् ।

कात्यायनः—

अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादिति ।

(१) शौनक इति वा आश्वलोयन इति वा इत्युचितं प्रतिभाति ।
आश्वलायनगृह्यसूत्रे तदुक्तेः सत्त्वात् । कात्यायनस्य तु श्रौतसूत्रमेव,
तत्र नायं विषयः । पारस्करीये गृह्यसूत्रे नेयं पद्मकिर्द्वश्यते ।

सिद्धस्य पक्षस्य । अतएव पाकासभ्वे तण्डुलादयोऽ-
नुकल्पाः स्मर्यन्ते ।

पाकाभावे प्रवासे च तण्डुलानोपधीस्तथा ।
पयो दधि धृतं वाऽपि कन्दमूलफलानि च ॥
यो यजेद्देवज्ञादौ जलं वा यस्तु वा जले ।
एवं च कृत्वा पाकयज्ञ इत्येषां समारब्या ।
कूर्मपुराणेऽपि:—

यदि स्याद्वैकिकः पाकस्ततोऽन्नं तत्र हृयते ।
शालामौ तत्र चेदन्नं विधिरेप सनातनः ॥

अद्विग्राराः—

शालामौ वा पचेदन्नं लौकिके चापि नित्यशः ।
यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते ॥

मनुः—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत यज्ञकर्म यथाविधि ।
पञ्चयज्ञप्रधानं च पाञ्च चान्वाहिकीं गृही ॥

याज्ञवल्क्यः—

स्मार्चं कर्म विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।
दीपकालाहुते वापि श्रौतान्वैवाहिकाग्निपु ॥

अनुकल्पानाह शातातपः—

लौकिके वैदिके वाऽपि हुतोत्सृष्टे जले क्षितौ ।

वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ॥

हुतोत्सृष्टे । अन्येन होमं कृत्वा त्यक्ते । अयं च श्रौ-
तस्मात्तार्त्त्वावेऽपि शूद्रेणापि लौकिकाग्न्यादौ होमः
कर्त्तव्यः । अविशेषेण वचनसङ्घाते मानाभावाच्च ।

तथा सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादिति अविशेषेण
प्रवृत्तवचनस्वरसात्कौशिच्च वैश्वदेवस्य पाकसंस्कारत्व-
स्वीकरणाच्च शूद्रस्यापि पाकेनैव होमो मुख्यः । तद-
भावे तु तण्डुलादिभिरिति शास्त्रस्वरसः । शूद्रं प्रति
विशिष्य पाकेन होमस्यानिषिद्धत्वात् । श्राद्धे आमेनैव तु
शूद्रस्येति नियमान्त्रं पाकेन श्राद्धम् । ब्राह्मणाय दान-
विरोधाच्च । कलौ विप्रस्य शूद्रान्त्रभक्षणनिषेधात् ।

एवं यत्र यत्र पाकदानं सामान्यप्राप्तमनिषिद्धम-
वारितं तच्छूद्रस्यापि भवति । अतएव पाकेनान्त्रदानं
अग्नौ यालवा(?)प्रतिपत्तिपक्षे न विरुद्ध्यते । ब्राह्मणप्रति-
पात्तिस्तु वाधाभावान्त्रं भवति । आमेन तु तत्करणे ब्रा-
ह्मणप्रतिपत्तिर्न विरुद्ध्यते । अत्र चार्थे सर्वनिवन्धकाराणा-
मविवाद एव । किं तु लोकविद्विष्टत्वात् वैश्वदेवादिकं
पाकेन शूद्रस्यानुचितमिति ऋजवः । अतएव,

त्रिषु वर्णेषु कर्त्तव्यं पाके भोजनमेव च ।

शुश्रूषामभिपन्नानां शूद्राणां च वरान्तने ।

दिने त्रयोदशे प्राप्ते पाकेन भोजयेद्विजान् ।

पञ्चविधिः प्रयोक्तव्यः शूद्राणां मन्त्रवर्जितम् । इति
वाराहपुराणे पाकेन श्राद्धं युगान्तरविषयतयोपसंहरति
लोकविद्विष्ट्वादेवेति ।

देवेभ्यः स्वाहेत्यादिस्वाहाकारप्रयोगोऽप्यस्य न
भवतीति प्रागेवोक्तम् ।

परिशिष्टे—

उत्तानेन तु हस्तेन खङ्गुष्माग्रेण पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्विः ॥

दौनकः--

अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादग्नि-
होत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतयेऽग्नपीमाभ्यामिन्द्रा-
ग्निभ्यां घावापृथिवीभ्यां घन्वन्तरये इन्द्राय विश्वे-
भ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे स्वाहेति हविष्यस्य होमयोग्यस्य
अग्निहोत्रदेवताः सुर्याग्निप्रजापतयः ।

कात्यायनस्तु पञ्चाहुतीराह—

वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्त्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् । ब्रह्मणे
प्रजापतये ऋषिभ्यः कश्यपायानुमतयद्विति । भूतयज्ञ-
माह दौनकः—

अथ वलिहरणमेताभ्यश्चैव देवताभ्योऽज्ञ ओ-

षधिवनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्यो
इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुण-
पुरुषेभ्यः । सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशम् । ब्रह्मणे
ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये । विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वेभ्यो भु-
तेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा । नक्तञ्चारिभ्य इति नक्तम् ।
रक्षाभ्य इत्युत्तरतः । स्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीती
शेषं दक्षिणतो निनयेदिति । एताभ्यो वैश्वदेवहोमदे-
वताभ्यः ।

वाजसनेयिगृह्ये तु बलिरप्यन्यथा दर्शितः । स
तत एवावधार्यः ।

छन्दोगपरिशिष्टे अमुष्मै नम इति बलिदानं
विधीयते ।

स्वधाकारेण निनयेत् पित्र्यं बालिमतः सदा ।
तस्मप्येके नमस्कारैः कुर्वते नेति गौतमः ।

एक इति शाखान्तराभिप्रायम् । एते बलयः स्व-
स्वशाखानुसारेण यथावत्कार्याः न पुनरेष्वेकप्रकारोऽस्ति ।

मार्कण्डेयः—

एवं गृहबलिं दत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः ।
आप्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात् ॥
अन्नस्येति शेषः । उत्सर्गे च मन्त्रा दर्शिताः ।

विष्णुपुराणे—

देवा मनुष्याः पश्वो वयांसि
सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसङ्ख्याः ।
प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता
ये चाज्ञामिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ।

पिपीलिकाकीटपतञ्जकादयो
बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धबद्धाः ।
प्रयान्तु ते दृसिमिदं मयाज्ञं
तेभ्यो निसृष्टं सुखिनो भवन्तु ।

येषां न माता न पिता न बन्धु-
नैवान्यासिद्धिर्न तथाज्ञमस्ति ।
तत्त्वसयेऽन्नं भुवि दत्तमेत-
तेषां सुतृप्तिर्मुदिता भवन्तु ॥

भूतानि सर्वाणि तथाज्ञमेत-
दहं च विष्णुर्न ततो ऽन्यदस्ति ।
तस्मादिदं भूतहिताय भूत-
मज्जं प्रयच्छामि सुखाय तेषाम् ।

चतुर्दशो लोकगणो य एष
तत्र स्थिता येऽखिललोकसङ्घाः ।

तृप्त्यर्थमन्नं हि मया प्रदत्तं
 तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ।
 इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः ।
 भुवि भूतोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः ॥
 श्वचण्डालविहङ्गानां भुवि दद्यात्ततो नरः ।
 एतच्च काम्यम् ।
 ततोऽन्यदद्वन्नमादाय भूमिभागे शुचौ पुनः ॥
 दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया च समाहितः ।
 इति विष्णुपुराणे एव स्वेच्छयेति वचनात् ।
 अत्र दद्यादशेषभूतेभ्य इत्युपक्रम्य पञ्चश्लोकरूपमन्त्रा-
 त्मकगुणविधानादित्युच्चार्येत्युपसंहार इति वचनात्ता-
 द्वास्यैव परामर्शात् श्लोकपञ्चकमप्युच्चार्य एक एव
 वालिर्देय इति द्रष्टव्यम् ।

ततः श्वादिबलिमाह मनुः—

शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।
 वायसानां कुमीणां च शनकैर्निक्षिपेद् भुवि ॥
 भुवीति श्वकाकाञ्चुपभोगयोग्यप्रदेशोपलक्षणम् ।
 श्वभ्यो नम इत्यादिकमेणान्नं निःक्षिपेत् ।
 ततो व्यासः—

ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या नैऋतिकास्तथा ।

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम् ॥
 द्वौ श्वानौ इयावशवलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ।
 ताम्यां पिण्डं प्रयच्छामि स्यातामेतावहिंसकौ ।
 दत्त्वाऽनेन विधानेन वलीन्पश्चादुपस्पृशेत् ॥ इति ।
 आम्यां श्लोकाम्यां प्रत्येकं वलिद्धयं देयम् ।
 ततः सर्वानि पि वलीन्हस्तेनोपस्पृशेत् ।

अत्र च वैश्वदेवहोमः सायं प्रातश कार्यः ।
 ‘सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुया’ दिति शौनकोक्तेः ।

मनुनाप्युक्तम्—

सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो वलिकर्म च ।
 अनश्नन्ताऽपि सततमन्यथा किलिमपी भवेत् ॥
 तत्र प्रकारमाह स एव—
 सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यभन्त्रं वर्लिं हरेत् ।
 वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते ॥
 अत्र पत्न्याः कर्तृत्वं यजमानासन्निधौ द्रष्टव्यम् ।
 अन्यथा तु यजमान एव कुर्यात् ।

तथा च विष्णुपुराणे—

पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ।
 वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या साञ्चं वर्लिं हरेत् ॥
 तत्राऽपि श्वपचादिभ्यस्तथैवाऽन्नविसर्जनम् । इति ।

तदाह भनुः—

एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे ॥
विभक्तानामित्युत्तरवचनादेकपाकेनेत्यविभक्तधन-
परं वैश्वदेवादि ।

गोभिलगृह्ये—

यद्यस्मिन्काले बहुत्राऽन्नं पच्यते गृहपरिमहानसा-
देवैतद्वलितन्त्रं कुर्यात् । यस्य त्वेषामग्रतोऽन्नं सिध्येत्
स निहनुतमग्नौ हुत्वाऽन्नं ब्राह्मणाय इत्वा भुजीतेति ।
यद्यविभक्तानां मध्ये ज्येष्ठस्य गृहे पाको निवृत्त-
स्तदा ज्यायानेव स्वगृहपाकेन वैश्वदेवादि कुर्यात् । क-
निष्ठास्तु न किञ्चित्कुर्युः । किंतु भुजीरन्नेव । यदि तु
ज्यायसा कृते वैश्वदेवे कनीयसां गृहे पाकः सिद्धस्त-
दा ते तूष्णीमेवामौ किञ्चिदन्नं प्रक्षिप्य किञ्चिद्वाह्य-
णाय इत्वा भुजीरन्निन्नति ॥

वैश्वदेवहोमादौ गौणाधिकारिण आहाऽन्निः—

पुत्रो भ्राताऽथवा ऋत्विक् शिष्यश्वशुरमातुलाः ।
पतीश्रोत्रियकासाश्च इष्टास्ते बलिकर्मणि ॥
प्रवासादावैतैरपि गृहे कारयेदित्यर्थः ॥

अतएव वौधायनः—

प्रवासं गच्छतो यस्य गृहे कर्ता न विद्यते ।

पञ्चानां महतामेष स यज्ञैः सह गच्छति ॥ इति ।

जमदग्निः—

वैश्वदेवं तथा रात्रौ कुर्याद्विलिहुतिं तथा ।

महतः पञ्च यज्ञांस्तु दिवैवेत्याह धर्मवित् ॥

आश्वलायनगृह्ण्ये—

धर्मविज्ञाचेरत्सानमाहिकं तु पुनः पुनः ।

तर्पणं ब्रह्मयज्ञं च वैश्वदेवं च नाचरेत् ॥

दिवा रात्रौ वा द्विर्द्विर्नाचेरेदित्यर्थः । मण्डलेषु-
च कामनाभेदेन प्रकारभेदा यथाशाखं यथोपदेशं चो-
हनीयाः ।

तत्र सर्वसाधारणत्वात्पौराणवैश्वदेवप्रकारः कथ्यते ।

तद् यथा—एकस्मिन्पात्रे हविष्यमन्नमुद्धृत्य
तथा सति सम्भवे हविष्यमपि पात्रान्तरे उद्धृत्य तद-
सम्भवे पूर्वपात्रहविष्यामिश्रितमुद्धृत्य लौकिकान्तेस्तद-
नुकलप्य जलादेवा पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य पञ्चदश-
व्यक्षरोच्चारणयोग्यकालं यावद्मन्त्रकं प्राणानायम्याचम्य
वा विष्णुं संस्मृत्य नम इत्यर्ग्नि सम्पूज्य नम इत्येव
परिषिद्ध्य स्वाहेत्युच्चार्यं नमइति चोच्चार्यं ब्रह्मणे प्र-

जापतये गृह्याभ्यः कश्यपाय अनुमतये पञ्चाहुतीर्हुत्वा
परिषेचनं कुर्वीत ।

अथ बलयः ॥

नमः पृथिव्यै । नमः पर्जन्याय । नमोऽद्भ्यः । नमो
धात्रे । नमो ब्रह्मणे । ततो ब्रह्मबलिस्थानात्पूर्वदिग्भागे
एकबलिस्थानस्परित्यज्यैव प्रागपवर्गं षड् बलीन् दत्वा
पंक्तयुक्तरतः प्रागपवर्गं सप्तबलीनां स्थापनं परित्यज्यैवं-
विधा रेखा पङ्किद्वयस्य परितः । इन्द्रादिबलिदानम्—
नम इन्द्राय । नमोऽग्नये । नमो धर्मराजाय । नमो-
निर्ऋतये । नमो वरुणाय । नमो वायवे । नमइन्द्रवे ।
नमो धन्वन्तरये । एवं दिग्बालिं दत्वा पूर्ववद्व्युत्तराले:
पूर्वतो नमो ब्रह्मणे इति पुनरेकं बलिं दत्वान्ते एतत्पं-
क्तयुक्तरत उत्तरे सप्त बलयो देयाः । प्रागपवर्गमित्येव ।
नमोन्तरिक्षाय । नमो भानवे । नमो विश्वेभ्यो देवेभ्यः ।
नमो विश्वभूतेभ्यः । नमो विश्वपतिभ्यः । नमो देवादि-
चतुर्दशगणपक्षेभ्यः । नम उषसे । इति सप्त दत्वा
सर्वबलीनामुक्तरतो भूतपतय इति च दत्वा सर्वबलीनां
दक्षिणतः प्राचीनावीती पितृतीर्थेन नमः पितृभ्य इति
दत्वा सर्वबलिसमुदायस्य वायुकोणे प्राचीनावीत्येव
नमो यंक्षमैतत्तेवनेजनमिति अन्नावशेषमिश्रं तोयं

दद्यात् । एवं पञ्चविंशतिवलयः । एतान्दत्वा क्रमेण तद्विलिस्थानेषु तेपामाचमनाय सलिलं दद्यात् । अत्रान्तर्भूतपितृवलिर्नित्यश्राद्धं च पितृयज्ञः । नित्यश्राद्धव्यतिरेकेण पितृवलिदानमन्त्रेणापि पितृयज्ञनिष्पत्तिर्भवति । एवम्बलिं दत्वा निवीती सन् सनकाद्युद्देशेन ग्रासचतुष्टयपर्याप्तमन्नं सङ्कल्पयेत् । नमः सनकादिमनुष्येभ्य इदमन्नमिति । अयं मनुष्ययज्ञः । ग्रासचतुष्टयपरिमितान्नदानाशक्तौ शिष्टाचाररूपप्रमाणवशात् तदद्द्वं पादमेव वेति न्यायानुसारेण ग्रासद्वयपरिमितं ग्रासमात्रं वा देयम् । एवं मनुष्ययज्ञानन्तरं पूर्वमेव पृथक् कृतमन्नं गृहीत्वा गृहाद्वहिश्च श्वपचवायसादिभ्य इदमिति भूमौ यथोपभोगं यथाशक्तिं च दत्वा पादौ प्रक्षाल्याचम्य नित्यश्राद्धं विधाय अतिथिसङ्घावे अतिर्थियथाशक्तिं पूजयेदिति ।

अंत्रान्नदानविषये विशेषः । यदा शुद्रः पाकेनान्नं दद्याति तदा तद्वे दद्यात् । जले वा प्रक्षिपेत् न तु ग्राहणाय देयम् ।

शुद्रपाकभोजनस्य कलौ ग्राहणादीनां निषिद्धत्वात् । चातुर्वर्षण्यं चरेद्वैश्यमित्यस्य च कलियुगेतरविषयत्वात् । इयं प्रतिपत्तिरितरवलीनामपि द्रष्टव्या । आ-

मान्नपक्षे तु न काऽप्यनुपपत्तिरिति । आमेनैव वैश्वदेवादिकमपि कर्त्तव्यमिति प्रशस्तः पक्षः । लोकविद्विष्टताऽप्यत्र न भवति । शिष्टाचारोप्येवम् ।

अथ नित्यश्राद्धम् ।

तत्रायं प्रयोगक्रमः । वैश्वदेवमण्डलस्य दक्षिणभागे पित्राद्यर्थं तु बहून् षड्वर्गद्वयापेक्षया द्वौ वा उभयोरप्येकमेव वा निधाय श्राद्धसम्भृतिं उपकल्प्य कुशबहुसङ्घयया कुशान् सतिलान् करे गृहीत्वा समस्तसम्पदित्यादिद्विजप्रार्थनावाक्यं मनसा जपन् ब्राह्मणान्तरसुखेन वा वाचयन् । सहिरण्यान् करस्थितकुशान् ब्रह्मदण्डार्थं विप्राग्रे भूमौ निधाय समाधिकारसम्पदस्त्वति भवन्तो ब्रुवन्तु इति द्विजान् वाचयेत् । ततोऽस्तु श्राद्धाधिकारसम्पदिति तैः प्रत्युत्तरः । आचम्य । अमन्त्रकं प्राणानायम्य विष्णुं स्मृत्वा अद्येत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां अमुकगोत्राणां अमुकदासानां सपलीकानां नित्यश्राद्धमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथोपदेशं पाद्यादिभिरुपचारैः श्राद्धं कुर्यात् । प्रत्युपचारं च इदं वः पाद्यं नम इति प्रकारेण नमोमन्त्रेण मन्त्रकार्यं कुर्यात् । अन्यांस्तु स्मार्चान्वैदिकान् वा मन्त्रान् निकटोपविष्टः

ब्राह्मणः पठेत् न वेति । शेषं पावर्णश्राद्धवदूत्थम् ।

तत्र वर्जनीयपदार्थानाह—

मत्स्यपुराणे—

नित्यं तावत्प्रवक्ष्यामि अर्ध्यावाहनवर्जितम् ।

अदैवं तद्विजानीयात् पावर्णं तद्विकीर्तिम् ॥

नावाहनाम्नौकरणं न पिण्डो न विसर्जनम् ।

इति काशीग्वण्डे ।

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घपिण्डविवर्जितम् ।

दक्षिणारहितं त्वेतत् दातृभोक्तृतोज्जितम् ॥। इति ।

दातृभोक्तृत्वं नियमः ब्रह्मचर्याधःशत्यादिः ।

अत्र दक्षिणानिषेधो यथोक्तदक्षिणाविषयः ।

ब्रह्मचर्यादिनियमो वैश्वदेवास्तथैव च ।

नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ॥

दत्वा तु दक्षिणां शत्या नमस्कारैर्विसर्जयेत् ।

इति व्यासवचनात् ।

तथा सङ्कल्पवाक्यं पादार्चनं अन्नसङ्कल्पं अपो-
शानं प्रत्यपोशानमप्सव्येन दत्वा सव्येन ‘शिवा आपः
सन्तु’ इत्यादि ‘गोत्रं नो वर्द्धता’मिति वरप्रदानान्तमु-
क्त्वा पणं काकिणीं फलं वा यथाशक्ति दक्षिणां दत्वा
विष्णुं नमस्कृत्य ब्राह्मणान् सूर्यं प्रणमेत् । असम्पत्तौ

फलमूलपयांस्यपि यथालाभमन्वहं पितृभ्यो दद्यात् ।
तत्राऽप्यशक्तौ श्रद्धया उद्कर्तर्पणेनैव श्राद्धफलं
भवति ।

यदेव तर्पयेदद्विः पितृन् श्रद्धासमन्वितः ।

तेनैव सर्वमास्रोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥ इति ।

एतच्च नित्यश्राद्धं संवत्सरं यावदावश्यकम् ।

तत ऊद्धर्वं तु कृताकृतम्, कृते अभ्युदयः अकृते प्र-
त्यवायाभावः ।

तथा ज्ञाऽपस्तम्बः—

नित्यश्राद्धमित्युपक्रम्य प्रतीच्छेदित्येतद्ब्रह्ममुक्त्वा,
एवं संवत्सरं तेषामुक्तमं लोहेनान्नेन कार्यमित्याद्यभिधाय
कृताकृतमत ऊद्धर्वं श्राद्धेन तृप्तिं वेदयन्ति पितर
इत्युक्तवान् ।

उक्तमं संवत्सरान्ते क्रियमाणं नित्यश्राद्धं लोहे-
नान्नेन लोहितच्छागमांसप्रधानेनान्नेन कार्यम् । अत-
ऊद्धर्वं संवत्सरान्ते विहितैततश्राद्धानन्तरं नित्यश्राद्धं
कृताकृतमित्यर्थः ।

ततः, सौरभेद्यः सर्वहिताः पवित्रा पापनाशनाः ।

प्रतिगृह्णन्तु मे ग्रासं गावस्तैलोक्यमातरः ॥

पञ्चभूते शिवे पुण्ये पवित्रे सूर्यसम्भवे ।

प्रतीच्छाऽन्नं मया दत्तं सोरभेयि नमोऽस्तु ते ॥

इति मन्त्रेण परगवे सान्नं घासमुष्टिं गोग्रासं दद्यात् ।

घासमुष्टिं परगवे सान्नं दद्यात्तु यः सदा ॥

अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति ।

ततो गोदोहमात्रं अङ्गे स्थित्वा अतिथिं प्रतीक्षते । अविदितगोत्राचरणनामश्रुतशीलादिकमन्त्रार्थिनमतिथिं पश्येत्तदा सत्कारपूर्वं आसनं दत्वा गन्धादिभिरभ्यर्थ्य इदमन्नं सोपकरणं तुभ्यं सम्प्रददे इति उदकपूर्वं यथोपपन्नमन्नपानादि दत्वा अतिथिं परितोष्य कृतकृत्यमात्मानं मन्येत शूद्रमप्यतिथिं स्वशक्त्या भोजयेत् ।

कूर्मपुराणे—

हन्तकारमथाग्रं वा यो भिक्षां शक्तिं द्विजः ।

दद्यादतिथये नित्यं वुध्येत परमेश्वरम् ॥ इति ।

तल्लक्षणमाह मनुः—

ग्रासमात्रं भवेद्द्विक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् ।

अग्रं चतुर्गुणकृत्ये हन्तकारो विधीयते ॥

मार्कण्डेयः—

भोजनं हन्तकारं वा मुखं भिक्षामथापि वा ।

अदत्वा च न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ॥

नारसिंहे—

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।

उदूधृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥

अन्रोपपत्तिमाह पराशरः—

वैश्वदेवकृतं पापं शक्तो भिक्षुर्निवारितुम् ।

न तु भिक्षुकृतान्दोषान् वैश्वदेवो व्यपोहति ।

देवलः—

सायं प्रातर्गृहद्वारं भिक्षार्थं नावघट्येत् । इति ।

मार्कण्डेयः—

अस्ताताशी मलं सुङ्गे अजपी पूयशोणितम् ।

अहुत्वाऽन्नं कृमन्सुङ्गे अदत्त्वा विषभोजनम् ॥

आत्मार्थं पाचनं यस्य रसार्थं यस्य मैथुनम् ।

वृत्त्यर्थं यस्य चाधतिं निःफलं तस्य जीवितम् ॥

विष्णुः—

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्त्तते ।

स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥

याज्ञवल्क्यः—

दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं भवेत् ।

तदेवाष्टगुणं प्रोक्तं सूर्योदै विमुखे गते । इति ।

अपि शाकं पचानस्य शिलोञ्छेनापि जीविनः ॥

स्वदेशे परदेशे वा नाऽतिथिर्विमना भवेत् ।

मनुः—

ब्राह्मणस्य त्वनतिथिर्गृहे राजन्यं उच्यते ।
 वैश्यशूद्रादौ सखा चैतौ ज्ञातयो गुरुरेव च ॥
 यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाश्रजेत् ।
 भुक्तवस्तु तु विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ।
 वैश्यशूद्रावपि प्रासौ कुदुम्बेऽतिथिधर्मिणि ॥
 भोजयेत्सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजनम् ।
 इतरानपि सरब्यादीन् सम्प्रीत्या गृहमागतान् ॥
 प्रकृत्याऽन्नं यथाशक्ति भोजयेत्सह भार्यया ।
 कुदुम्बो गृही प्रकृत्य पवत्वा ।

चिष्णुधर्मोन्तरे—

चण्डालो वाऽथ पापी वा शशुर्वा पितॄघातकः ।
 देशे काले शुपगतो भरणीयो मतो भम ।
 भरणीय इत्यनेनाऽन्येऽतिथिधर्मा अभ्युत्थानाद-
 यो व्यावर्त्तन्ते । अत्राऽपरो विशेषो गोविन्दार्णवेऽस्म-
 त्कृते द्रष्टव्यः ।

मनुः—

पञ्चैतान्यो महायज्ञान् न हापयति तत्त्वतः ।
 स गृहे निवसेन्नित्यं सुनादोपैर्न लिप्यते ॥

पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।

कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यन्ते (येन जन्तवः ।)

इति मनुस्मृतौ ।

ततो यथाशक्ति धर्ममिक्षुकेभ्य इतरेभ्योऽपि भिक्षु-
भ्यो भिक्षां दद्यात् । धर्मभिक्षवस्तु—

यती च ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरुपोषकः ।

अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते धर्मभिक्षुकाः ॥ इति ।

अथ भोजनविधिः ।

तत्र कृतनित्यक्रियः शुचिः प्रयत्नानसोऽर्द्धं चन्द्र-
मण्डलं कृत्वा तदुपरि यथासम्भवमिति द्विपात्रं
विन्यस्य आद्विष्टपाणिपादयुगः पवित्रपाणिः पीठोपरि
प्राङ्मुख उपविश्य यतवाग्वामहस्ताङ्गुष्ठधृतपात्रे नमो
नारायणायेति अभिसन्त्रितजलेनान्नमभ्युक्ष्य, चित्राय
नमः । प्रेतेभ्यो नम इति दक्षिणभागे धर्मराजाय वर्लिं
दद्यात् । प्रवरसंख्यया बालिदानमित्येके । ततस्तूर्णीं
चुलुकेन जलं पिबेत । ततः पञ्च ग्रासान् आद्विमल-
कमात्रान् दन्तैरस्पृश्य सममनास्वादयन् प्राणाय नम
इत्यादि जपन् भुज्ञीत ।

पौरस्त्यास्तु अपोशानमन्त्रा बलिमन्त्राः प्राणा-

() वध्यते यास्तु वाहयन् । इति पाठान्तरम् ।

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHĀVANA TEXTS.

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M.A.

No 1.—The Kīrtivallī Bhāskara, (कीर्तिवल्लभास्कर) [प्र॒संगिक],
 a Commentary on Udayana's Kīrtivallī, Dravida section, by Padmanābha Miśra
 Ed with Introduction and Index by Gopinath Kaviraj, M.A. Rs. 1-12

No 2.—The Advaita Chintāmaṇi, (अद्वैतचिन्तामणि) [प्र॒संग],
 by Raṅgoji Bhāṭṭa,
 Ed with Introduction etc by Nārāyaṇa Sastrī Khiste
 Śāhityāchārya Rs. 1-12

No 3.—The Vedānta Kalpaśāstra, (वेदान्तकल्पशास्त्र) [प्र॒संग],
 by Madhusūdāna Sarasvatī
 Edited with Introduction etc by Rāmājña Pandita Vā.
 Śāhityāchārya Rs. 1-12

No 4.—The Kuśumāñjali Bodhikā, (कुशुमाञ्जलिभोद्धिका) [प्र॒संग],
 a Commentary on Udayana's Theistic Tract Kuśumāñjali, by Varadarāja
 Ed with Introduction etc by Gopinath Kaviraj M.A. Rs. 2-0

No 5.—The Rāśīśāra (राशीशार) [प्र॒संगिक] a Commentary on
 Udayana's Kīrtivallī, Guna section by Bhāṭṭa Vādīndra
 Ed with Introduction etc by Gopinath Kaviraj M.A. Rs. 1-2

No 6.—(Part I)—The Bhāvanā Viveka (भावनाविवेक) [स्मीकृति],
 by Maṛḍana Miśra, with a Commentary by
 Bhāṭṭa Umboka
 Ed with Introduction etc by M. M. Gaṅgānātha
 Jha, M.A., D.Litt. Rs. 0-12

No 6.—(Part II)—Ditto Ditto Rs. 0-12

No 7.—(Part I)—The Yogiñihṛdaya dīpikā, (योगिनीहृदयदीपिका)
 [प्र॒संग], by Arṇṭānanda Nātha, being a Commentary
 on Yogiñihṛdaya, a part of Vāmakeśvara Tantra
 Ed with Introduction etc by Gopinath Kaviraj, M.A.
 Rs. 1-8

No 7.—(Part II) Ditto Ditto Rs. 1-4

No 8.—The Kāvyañākini (काव्यञ्जानिकी) [काव्यञ्जान], by Gaṅgānanda
 Kavīndra

Ed. with Introduction etc. by Jagannātha S'āstri Hoshing Sāhityopādhyāya.	Rs. 0-10
No. 9—(Part I)—The Bhakti Chandrikā (भक्तिचन्द्रिका) [भक्ति], a Commentary on Śāṅḍilyas Bhaktisūtras, by Nārāyaṇa Tīrtha.	
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A.	
Rs. 0-15	
No. 10—(Part I)—The Siddhāntaratna, (सिद्धान्तरत्न) [गौडीयदेवज्ञवदर्शन], by Baladeva Vidyābhūṣaṇa.	
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A.	
Rs. 1-2	
No. 10—(Part II)—Do. Do.	Rs. 2-12
No. 11—The Śrī Vidyā Ratna Sūtras, (श्रीविद्यारत्नसूत्र) [तत्त्व], by Gaudapāda, with a Commentary by Śāṅkarāraṇya.	
Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstri Khiste, Sāhityāchārya.	
Rs. 0-9	
No. 12—The Rasapradipa, (रसप्रदीप) [अलङ्कार], by Prabhākara Bhaṭṭa.	
Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstri Khiste Sāhityāchārya.	
Rs. 1-2	
No. 13—The Siddhasiddhānta Saṅgraha, (सिद्धसिद्धान्तसंग्रह) [नाथमाण], by Balabhadra.	
Ed. with Introduction by Gopinath Kaviraj, M. A.	Rs. 0-14
No. 14—The Trivenikā, (त्रिवेणिका) [अलङ्कार], by Āśādhara Bhaṭṭa. Ed. with Introduction by Baṭukanātha S'armā Sāhityo- pādhyāya, M. A. and Jagannātha S'āstri Hoshing Sāhityo- pādhyāya.	
Rs. 0-14	
No. 15—(Part I)—The Tripurārahasya, (Jñāna Khaṇḍa) (त्रिपुरारहस्य, ज्ञानखण्ड) [तान्त्रिकदर्शन],	
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A.	
Rs. 0-14	
No. 15—(Part-II)—Do. Do.	Rs. 2-4
No. 15—(Part III)—Do. Do.	Rs. 2-0
No. 15—(Part IV)—Do. with Introduction, etc. by Gopinath Kaviraj, M. A.	
No. 16—The Kāvya Vilāsa, (काव्यविलास) [अलङ्कार], by Chirañjīva Bhaṭṭāchārya.	
Ed. with Introduction etc. by Baṭukanātha S'armā Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha S'āstri Hoshing Sāhityopādhyāya.	
Rs. 1-2	

No. 17-The Nyaya Kalika, [न्यायकलिका] [न्याय] by Bhutta Jayanta
 Ed with Introduction by M M Gangānatha Jhā, M A
 D. Litt Rs 0-14

No 18-(Part I)-The Goraksa Siddhānta Sangraha (गोरक्षसिद्धान्त-
 संग्रह) [नाथमाणि],
 Ed with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj
 M A, Rs. 0-14

No 19-(Part I)-The Prākrita Prakāśa (प्राकृतप्रकाश) [प्राकृतव्याकरण],
 by Vararuchi with the Prākrita Sanjivani by
 Vasantaraja and the Subodhini by Sadananda
 Ed. with Prefatory note etc by Batuk Nath
 Sarma, M A and Baladeva Upadhyaya, M A
 Rs 2-4

No 19-(Part II) Ditto Ditto Rs 2-12

No 19—(Part III) Introduction etc (In Preparation)

No 20-The Mansatattvaviveka (मांसतत्त्वविवेक) [धर्मशास्त्र], by
 Viśvanatha Nyāyapāñchanana Bhattacharya
 Edited with Introduction etc by Pandit Jagannatha
 Sastrī Hoshing Sahityopadhyāya, with a Foreword by Pandit
 Gopi Nath Kaviraja M A. Principal, Government Sanskrit
 College, Benares Rs 0-15

No 21-(Part I) The Nyaya Siddhanta Mala (न्यायसिद्धान्तमाला)
 , [न्याय], by Jayarama Nyaya Pāñchanana
 Bhattacharya
 Edited with Introduction etc by Dr. Mangal Deva
 Sastrī, M A, D Phil (Oxon), Librarian, Govt.
 Sanskrit Library, Sarasvatī Bhavana, Benares
 Rs 1-4

No 21-(Part-II) Ditto Ditto Rs 2-0

No 22-The Dharmānubandhi Ślokachaturdaśi (धर्मानुबन्धश्लोक
 चतुर्दशी) [धर्मशास्त्र], by Sri Sesa Kṛṣṇa with a Commentary
 by Rama Pandit
 Edited with Introduction etc by Narayana Sastrī
 Khiste Sahityacharya, Assistant Librarian, Government
 Sanskrit Library, Sarasvatī Bhavana Benares Rs 1-0

No 23-The Navaratrapradīpa (नवरात्रप्रदीप) [धर्मशास्त्र], by Nanda
 Pandit Dharmadhikari
 Ed with Introduction etc by Vaijanatha Sastrī Varakale
 Dharmashastra-Sastrī Sādhola Research Scholar, Sanskrit

College, Benares, with a Foreword by Pāndit Gopinath Kaviraj, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares.

Rs. 2-0

No. 24-The S'rī Rāmatāpinīyopaniṣad (रामतापिनीयोपनिषद्) [उपनिषद्], with the Commentary called Rāma Kāśikā in Pūrvatāpinī and Ānandanidhi in Uttaratāpinī by Ānandavana.

Ed. with Introduction etc. by Anantārāma S'āstri Vētāla Sāhityopādhyāya, Post-Āchārya Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares, with a Foreword by Pandit Gopī Nātha Kavirāja, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares.

Rs 3-12

No. 25-The Sāpiṇḍyakalpalatikā (सापिण्ड्यकल्पलतिका) [धर्मशास्त्र], by Sadāśivadeva alias Āpadeva with a commentary by Nārāyaṇa Deva.

Edited with Introduction etc. by Jagannātha S'āstri Hosiṅga, Sāhityopādhyāya, Sādholaṁ Research Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares.

Rs. 1-4.

No. 26-The Mṛgāṅkalekhā Nāṭikā (मृगाङ्कलेखानाटिका) [नाटिका], by Viśvanātha Deva Kavi.

Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstri Khiste Sāhityāchārya, Asst. Librarian, Government Sanskrit Library, Benares.

Rs. 1-0

No. 27-The Vidvachcharita Pāñchakam (विद्वच्चरितपञ्चकम्) [निबन्ध], By Nārāyaṇa S'āstri Khiste, Sāhityachārya, Assistant Librarian, Govt. Sanskrit College, Sarasvati Bhavana Library, Benares. With an Introduction by Gopināth Kaviraja, M.A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares.

Rs. 2-0

No. 28-The Vrata Kos'a (व्रतकोश) [धर्मशास्त्र], by Jagannātha S'āstri Hosiṅga Sāhityopādhyāya, late Sadholal Research Scholar, Sanskrit College, Benares. With a Foreword by S'rī Gopinātha Kaviraja, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares.

Rs. 4-0

No. 29-The Vṛitti dīpikā (वृत्तिदीपिका) [व्याकरण], By Mauni S'rī Kṛṣṇa Bhatta.

Edited with Introduction etc. by Pt. Gangadhara S'āstri Bhāradvāja, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

Rs. 1-2

No. 30-The Padārtha Mandanam (पदार्थमण्डन) [वैशेषिक], By S'rī Venidatta.

Edited with Introduction etc. by Pandit Gopāla Sāstri Nene, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 0-14

No. 31 (Part I)-The Tantraratna (तन्त्ररत्न) [मोसामा], by Pārtha Sārathi Miśra.

Edited by M. M. Dr. Ganganatha Jha, M. A., D. Litt., Vice-Chancellor, Allahabad University Allahabad Rs. 1-14

No. 31-(Part II) Ditto Ditto.

Edited by Pt. Gopal Sāstri Nene, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 32-The Tattvasāra (तत्त्वसार) [न्याय], by Rakhaladas Nyāyaratna.

Edited with Introduction etc. by Hariharā Sāstri, Benares Hindu University. Rs. 1-0.

No. 33-(Part I) The Nyaya Kaustubha (न्यायकौस्तुभ) [न्याय], by Mahadeva Puntamkar.

Edited with Introduction etc by Umes'a Miśra, M. A., Allahabad University, Allahabad. Rs. 3-4

No. 34-(Part I) The Advaita Vidyātilakam (अद्वैतविद्यातिलक्ष्म) [शास्त्रसंदर्भ], by S'rī Samarapuṅgava Dikṣita. With a Commentary by S'rī Dharmayya Dikṣita.

Edited with Introduction, etc, by Ganapati Lal Jha, M. A., Sadholai Research Scholar, Govt. Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-4

No. 35-The Dharma Vijaya Nāṭaka (धर्मविजयनाटक) [नाटक], by Bhūdeva Śukla.

Edited with Introduction etc, by Pandit Narāyana Sāstri Khiste, Asst. Librarian, Govt. Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-4

No. 36-The Ānanda Kanda Champū (आनन्दकन्दचम्पू) [चम्पू], by Mitra Miśra.

Edited, with a Foreword by Gopinath Kaviraj, M. A., by Nanda Kishore Sāhityācharya, Research Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs. 3-8

No. 37-The Upanidāna Sūtra (उपनिदानसूत्रम्) [वेद], Edited with Introduction by Dr. Mangaldeva Sāstri, M. A., D. Phil. Rs. 1-0

No. 38-The Kiranāvali prakāś'a dīdhiti (Guna), (किरणावली-प्रकाशदीधिति) [वैशेषिक], by Raghunāth Śiromani.

Edited by Pandit Badrināth Sāstri, M. A., Lucknow University, Rs. 1-12

No. 39-The Rāma Vijaya Mahākāvya, (रामविजयमहाकाव्य) [काव्य]
by Rupanātha.
Edited by Pt. Ganapātilal Jhā, M. A. Rs. 2-0

No. 40-(Part I) The Kālatattva Vivechana(कालतत्त्वविवेचन),[धर्मशास्त्र]
by Kaghunātha Bhāṭṭa.
Edited with a Foreword by Gopinātha Kaviraja M.A.
by Nanda Kishore S'arma Sāhityāchārya, Research
Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs. 4-0

No, 40 (Part II) Do Do

No. 41-(Part I) The Siddhānta Sārvabhauma (सिद्धान्तसार्वभौम)
[ज्योतिष], by S'rī Muṇīśvara.
Edited with Introduction etc. by Jyautiṣāchārya
Pandit Murlidhara Thakkura, late Sadholal Scholar,
Sanskrit College, Benares. Rs 3-0

No. 42-The Bheda Siddhi (भेदसिद्धि) [न्याय], by Vis'vanātha Pāñchā-
nana Bhattāchārya.
Edited with notes etc., by Nyāya Vyākaranāchārya Pandit
Sūrya Nārāyaṇa S'ukla, Professor, Govt. Sanskrit College
Benares.

No. 43-(Part I) The Smārtollāsa (स्मार्तोल्लास) [कर्मकाण्ड],
by S'iva Krasāda.
Edited with Introduction, notes, etc., by Vedāchāry
Pandit Bhagavat Prasad Miśra, Professor, Govt.
Sanskrit College, Benares.

No. 44-(Part I) Sūdrāchāra S'ironmani (शूद्राचारशिरोमणि) [धर्मशास्त्र],
Edited by Sāhityāchārya Pandit Narayan S'astri
Khiste.

No. 45-(Part I) Kiranāvalī Prakāśa (Guna) (किरणावली प्रकाश-गुण)
[वैशेषिक], by Vardhamāna.
Edited with a Foreword by Pt. Gopinath Kaviraj,
M., A., by Pandit Badrinath S'astri, M. A.,
Lucknow University.

No. 46-(Part I) Kāvya prakāśa dīpikā (काव्यप्रकाशदीपिका) [अलङ्कार],
by S'rī Chandī Dāsa.
Edited by S'rī S'ivaprasāda Bhattāchārya, M. A.,
Professor, Presidency College, Calcutta.

No. 47-Bhedajayaśri (भेदजयश्री) [माध्यवेदान्त], by S'rī Tarkavāgīśa
Bhāṭṭa Venidattāchārya.
Edited with Introduction etc, by Pandit Tribhuvan prasad
Upādhyāya, M. A., Inspector of Sanskrit Pāthashalas,
United Provinces, Benares.

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI
BHAVANA STUDIES:

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

Vol. I—

Vol. II-

- (a) Parasurāma Miśra alias Vāpi Rasāla Rāya, by Gopinath Kaviraj.
- (b) Index to S'abara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.
- (c) Studies in Hindu Law (2):—its sources, by Gaṅgānāth Jha.
- (d) A New Bhakti Sūtra, by Gopinath Kaviraj.
- (e) The System of Chakras according to Gorakṣa nātha, by Gopinath Kaviraj.
- (f) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj
- (g) Hindu Poetics, by Batuka nātha S'armā.
- (h) A Seventeenth Century Astrolabe, by Padmākara Dvivedi.
- (i) Some aspects of Vira Saiva Philosophy, by Gopinath Kaviraj.
- (j) Nyāya Kusumāñjali (English Translation), by Gopinath Kaviraj.
- (k) The Definition of Poetry, by Nārāyaṇa Sāstri Khiste.
- (l) Sandal Harvest, by Gopinath Kaviraj.

Vol. III

- (a) Index to S'abara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.
- (b) Studies in Hindu Law (3): Judicial Procedure by Gaṅgā-nātha Jha.
- (c) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.
- (d) History and Bibliography of Nyāya Vaīśeṣika Literature, by Gopinath Kaviraj.
- (e) Naisadha and S'rī Harsa by Nilakamala Bhaṭṭāchārya.
- (f) Indian Dramaturgy, by P. N. Pātankar.

Vol. IV—

- (a) Studies in Hindu Law (4): Judicial Procedure: by Gaṅgā-nātha Jha.
- (b) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinath Kaviraj.
- (c) Analysis of the Contents of the Rgveda-Prātiśākhya, by Maṅgala Deva Sāstri.
- (d) Nārāyaṇa's Ganita kaumudi, by Padmākara Dvivedi.
- (e) Food and Drink in the Ramayanic Age, by Manmatha nātha Roy
- (f) Satkāryavāda: Causality in Sāṅkhya, by Gopinath Kaviraj.
- (g) Discipline by Consequences, by G. L. Sinha.
- (h) History of the origin and expansion of the Aryans, by A. C. Ganguly.
- (i) Punishments in Ancient Indian Schools, by G.L. Sinha. Rs 5

Vol. V—

- (a) Ancient Home of the Aryans and their migration to India, by A. C. Ganguly.
- (b) A Satrap Coin, by Shyamalal Mehr.
- (c) An Estimate of the Civilisation of the Vanaras as depicted in the Rāmāyaṇa, by Manmatha nātha Roy.
- (d) A Comparison of the Contents of the Rgveda, Vajasaneya, Taittiriya & Atharvaveda Prātiśākhyaś, by Maṅgala Deva Sāstri.
- (e) Formal Training and the Ancient Indian Thought, by G.L. Sinha.
- (f) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinath Kavirāj.
- (g) A Descriptive Index to the names in the Rāmāyaṇa, by Manmatha nātha Roy.
- (h) Notes and Queries, (l) Virgin Worship, by Gopinath Kaviraj.

Vol. VI—

- (a) Index to Śābara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob..
- (b) Some Aspects of the History and Doctrines of the Nāthas, by Gopinath Kaviraj.
- (c) An Index etc. the Ramayana, by Manmatha nātha Roy.
- (d) Studies in Hindu Law by M. M. Gaṅganatha Jha.
- (e) The Mīmāṃsa manuscripts in the Govt. Sanskrit Library. (Benares), by Gopinātha Kavirāj.
- (f) Notes and Queries, by Gopinātha Kavirāj.

Vol. VII.

- (a) Bhāmaha and his Kāvyālaṅkāra, by Baṭukanātha Śarmā and Baladeva Upādhyāya.
- (b) Some variants in the readings of the Vaiśeṣika Sūtras, by Gopinātha Kavirāj.
- (c) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinatha Kavirāj.
- (d) An attempt to arrive at the correct meaning of some obscure Vedic words, by Sitāram Joshi.
- (e) A comparison of the contents of the Rig Veda, Vajasaneya, Taittiriya, and Atharva Veda (Chāturadhyāyīka) Prātisākhyaś, by Mangal Deva Śāstri.
- (f) An Index to the Rāmāyaṇa, by Manmatha Nath Roy.
- (g) An Index to Śabara's Bhāṣya, by the late Col. J. A. Jacob.
- (h) Gleanings from the Tantras, by Gopinātha Kavirāj.
- (i) The date of Madhusudana Saraswati, by Gopinātha Kavirāj.
- (j) Descriptive notes on Sanskrit Manuscripts, by Gopinātha Kavirāj.
- (k) A note on the meaning of the word Parārdha, by Umes'a Miśra.

Vol. VIII.

- (a) Indian Philosophy, by Taraknath Sanyal.
- (b) An Index to the Rāmāyaṇa, by Manmatha Nath Roy.
- (c) Index to Śabara's Bhāṣya, by the late Col. J. A. Jacob.
- (d) Hari Svāmi, the commentator of Śatapatha Brāhmaṇa and the date of Skānda Svāmi the commentator of the Rigveda, by Mangaladeva Śāstri.
- (e) Mysticism in Veda, by Gopināth Kaviraj.
- (f) The Deva dāśi: a brief history of the Institution, by Manmatha Nātha Roy.

Vol. IX (In progress)

- (a) The Life of a Yogi, by Gopinātha Kavirāj.

